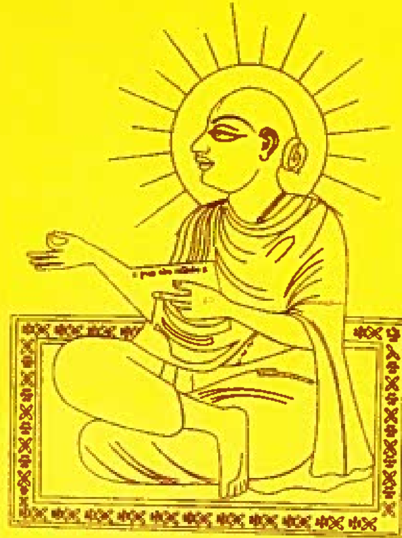
ઈત્યેવં કથિતં સર્વં નૈતજ્જ્ઞાને ભ્રમ: પુન:

॥ બાલબોધ ॥

પ્રારંભિક કક્ષાવાળાઓ માટેનું માર્ગદર્શન

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અહીંયા ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરુષાર્થનું ટૂંકમાં વર્ણન કર્યું છે અને મોક્ષનું સાંખ્યયોગ અને શૈવ-વૈષ્ણવશાસ્ત્રના દ્રષ્ટિકોણથી વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

P. J. Sayani

બાલબોધ
અને
પંચપદ્યાનિ

::પ્રકાશનએવંપ્રાપ્તિસ્થાન::
ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતી
(પ્રવિણ ડઢાણીયા)
૨૧૪, અમરદીપ કોમ્પલેક્ષ, રજપુતપરા, રાજકોટ.
મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯, ૯૪૨૭૪૩૨૪૪૬

પ્રકાશનવર્ષ :
પ્રથમ સંસ્કરણ વિ.સં.૨૦૬૬, પ્રતિ : ૨૦૦૦
દ્વિતીય સંસ્કરણ વિ.સં.૨૦૬૭, પ્રતિ : ૨૦૦૦

ઐચ્છિક ગ્રન્થ પ્રકાશન સહાય : ૫/-
(પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ્ : રૂ. ૫/-)

મુદ્રક : પૂર્વી પ્રેસ પ્રા. લીમીટેડ, રાજકોટ.

:: પ્રકાશીત પ્રકાશનો ::

૧. **પુષ્ટિવાક્સુધા : શુલ્ક ૧૦/- રૂા.**
(અત્યારની સંપ્રદાયની વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી બચવા માટે અત્યંત ઉપકારક અને મનન કરવા યોગ્ય શ્રીહરિરાયજી મહાનુભાવ દ્વારા લીખિત સાત ગ્રંથો મૂલ શ્લોકો અને તેના સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત, આસરે ૧૨૦ પાનાનો ગ્રંથ)

૨. **જિન શ્રીવલ્લભ રૂપ ન જાન્યો : શુલ્ક ૭૦/- રૂા.**
(શ્રીગુસાંઈજી રચિત શ્રીમહાપ્રભુજીના નામ-રૂપ-ગુણનું અલૌકિક નિરૂપણ કરનારા સ્તોત્રો શ્રીસર્વોત્તમજી, શ્રીવલ્લભાષ્ટકમ્ તથા સ્ફુરતકૃષ્ણપ્રેમામૃત ની શ્રીગોકુલનાથજીની તથા શ્રીહરિરાયજીની મૂલ ટીકાઓનું સરળ ગુજરાતીમાં અનુવાદ શ્રીગોવિંદદાસજીના સર્વોત્તમજીના ૧૧૫ પદો સાથે તથા શ્રીહરિરાયજી રચિત શ્રીમહાપ્રભુજીના સ્તોત્રો તથા પંચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી ગુજરાતી ટીકા સહિત અમુલ્ય ગ્રંથ)

૩. **સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી : અપ્રાપ્ય**
(શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાનો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ)

૪. **સિદ્ધાન્ત સૂક્તિ : નિ:શુલ્ક - અપ્રાપ્ય**
(શ્રીમહાપ્રભુવિરચિત ષોડશગ્રંથો પૈકી ભક્તિવર્ધિની, નવરત્ન, જલભેદ, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથોમાંની ઉક્તિઓ-ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી)

૫. **વિશોધનિકા : (દે ધના ધન, ભાગ-૪) નિ:શુલ્ક - અપ્રાપ્ય**
(શ્રીહરિરાયજી-જામનગર દ્વારા પ્રકાશિત "ગદાધરપદાવલી" અંતર્ગત પ્રાક્કથન રૂપે લેખ "તત્સિદ્ધ્યૈ તનુવિત્તજા" ની કપોલકલ્પિત અને પુષ્ટિમાર્ગીયોને ગેરમાર્ગે દોરતી વ્યાખ્યાનું ખંડન કરતી સૈદ્ધાન્તિક સમીક્ષા ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી દ્વારા અપાયેલ વ્રજભાષાનો ગુજરાતી અનુવાદ.)

૬. **સિદ્ધાન્ત રહસ્ય :- અપ્રાપ્ય**
(શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ)

૭. **શ્રીકૃષ્ણાશ્રય :- અપ્રાપ્ય**
(શ્રીકલ્યાણરાયજીની ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ)

૮. **ચિરકુટ ચર્ચા સમીક્ષા :- નિ:શૂલ્ક**
('ઓરકૂટ' વેબસાઈટ ઉપર કરવામાં આવેલા સામ્પ્રદાયીક શ્રીનાથજી વિષયક મનઘડંત વિધાનોનો સૈધ્ધાન્તિક જડબાતોડ પરિહાર ગો. શ્રીશ્યામમનોહરજી દ્વારા વ્રજભાષાનો સરળ ગુજરાતી અનુવાદ.)

૯. **ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્ :- શુલ્ક ૮/- રૂા.**
(શ્રીભાગવત આધારિત ધર્મ અને અધર્મની વ્યાખ્યાનું સંકલન)

૧૦. **શ્રીભાગવત સુધા - રસબિંદુ :- શુલ્ક ૧૫/- રૂા.**
(શ્રીભાગવતના વિવિધ પાસાઓની સાંપ્રદાયીક વિવેચનાનું સંકલન-મહાત્મ્ય સાથે)

૧૧. **શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ :- શુલ્ક ૧૫/- રૂા.**
(શ્રીયમુનાષ્ટકના એક-એક શ્લોકની વિસ્તૃત વિવેચનાઓ (૧)શ્રીશાંતિલાલ મહેતા (૨) શ્રીનાનુલાલ ગાંધી તથા (૩) ગો.શ્રીશ્યામમનોહરજી. સરળ ગુજરાતીમાં, ૧૬૦ પાનાનો ગ્રંથ)

૧૨. **વિવેકધૈર્યાશ્રય :- શુલ્ક ૫/- રૂા.**
(પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓના આધારે સરળ ગુજરાતીમાં સમજુતી)

૧૩. **કૃષ્ણાશ્રય :- શુલ્ક ૫/- રૂા.**
(પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓના આધારે સરળ ગુજરાતીમાં સમજુતી)

૧૪. **સિદ્ધાન્તરહસ્ય અને નિરોધલક્ષણ :- શુલ્ક ૧૦/- રૂા.**
(પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓના આધારે સરળ ગુજરાતીમાં સમજુતી)

૧૫. **નવરત્નમ્ અને અંત:કરણપ્રબોધ :- શુલ્ક ૧૦/- રૂા.**
(પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓના આધારે સરળ ગુજરાતીમાં સમજુતી)

૧૬. **શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમ્ :- શુલ્ક ૧૦/- રૂા.**
(પ્રાચીન આચાર્યોની ટીકાઓના આધારે સરળ ગુજરાતીમાં સમજુતી, આશરે ૧૨૦ પાનાનો ગ્રંથ)

:: અતિ મહત્વના અગામી પ્રકાશનો ::

પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદના ૨૪ સૂત્રો : *(મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી દ્વારા ઉપદેશાયેલ પાયાના વચનોની પ્રાચિન આચાર્યોશ્રીની ટીકાઓના આધારે વિસ્તૃત વિવેચના ચાર ભાગ રૂપે)*

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાર સંચય : *(ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા અપાયેલ ઉપદેશો સીનોપ્સીઝ વાઈઝ સંકલન વિવેચન સાથે)*

શિક્ષાપત્ર સારસંચય : *(શ્રીહરિરાયજી રચિત ૪૧ બૃહત્ શિક્ષાપત્રમાં અપાયેલા ઉપદેશો સીનોપ્સીઝ વાઈઝ)*

અનુક્રમણિકા

★★★

બાલબોધ

નત્વા હરિં સદાનન્દં સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહમ્ ।
બાલપ્રબોધનાર્થાય વદામિ સુવિનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥
ધર્માર્થકામમોક્ષાખ્યાશ્ચત્વારોઽર્થા મનીષિણામ્ ।
જીવેશ્વરવિચારેણ દ્વિધા તે હિ વિચારિતાઃ ॥૨॥
અલૌકિકાસ્તુ વેદોક્તાઃ સાધ્યસાધનસંયુતાઃ ।
લૌકિકા ઋષિભિઃ પ્રોક્તાસ્તથૈવેશ્વરશિક્ષયા ॥૩॥
લૌકિકાસ્તુ પ્રવક્ષ્યામિ વેદાદાદ્યા યતઃ સ્થિતાઃ ।
ધર્મશાસ્ત્રાણિ નીતિશ્ચ કામશાસ્ત્રાણિ ચ ક્રમાત્ ॥૪॥
ત્રિવર્ગસાધકાનીતિ ન તન્નિર્ણય ઉચ્યતે ।
મોક્ષે ચત્વારિ શાસ્ત્રાણિ લૌકિકે પરતઃ સ્વતઃ ॥૫॥
દ્વિધા દ્વે દ્વે સ્વતસ્તત્ર સાંખ્યયોગૌ પ્રકીર્તિતૌ ।
ત્યાગાત્યાગવિભાગેન સાંખ્યે ત્યાગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૬॥
અહન્તામમતાનાશે સર્વથા નિરહંકૃતૌ ।
સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગદ્યતે ॥૭॥
તદર્થં પ્રક્રિયા કાચિત્ પુરાણેઽપિ નિરૂપિતા ।
ઋષિભિર્બહુધા પ્રોક્તા ફલમેકમબાહ્યતઃ ॥૮॥
અત્યાગે યોગમાર્ગો હિ ત્યાગોઽપિ મનસૈવ હિ ।
યમાદયસ્તુ કર્તવ્યાઃ સિદ્ધે યોગે કૃતાર્થતા ॥૯॥
પરાશ્રયેણ મોક્ષસ્તુ દ્વિધા સોઽપિ નિરુપ્યતે ।
બ્રહ્મા બ્રાહ્મણતાં યાતસ્તદ્રુપેણ સુસેવ્યતે ॥૧૦॥
તે સર્વાર્થા ન ચાઽઽદ્યેન શાસ્ત્રં કિંચિદુદીરીતમ્ ।
અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ ॥૧૧॥
વસ્તુનઃ સ્થિતિસંહારૌ કાર્યૌ શાસ્ત્રપ્રવર્તકૌ ।
બ્રહ્મૈવ તાદૃશં યસ્માત્ સર્વાત્મકતયોદિતૌ ॥૧૨॥
નિર્દોષપૂર્ણગુણતા તત્તચ્છાસ્ત્રે તયોઃ કૃતા ।
ભોગમોક્ષફલે દાતું શક્તૌ દ્વાવપિ યદ્યપિ ॥૧૩॥
ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુનેતિ વિનિશ્ચયઃ ।
લોકેઽપિ યત્પ્રભુર્ભુંક્તે તન્ન યચ્છતિ કર્હિચિત્ ॥૧૪॥
અતિપ્રિયાય તદપિ દીયતે ક્વચિદેવ હિ ।
નિયતાર્થપ્રદાનેન તદીયત્વં તદાશ્રયઃ ॥૧૫॥
પ્રત્યેકં સાધનચૈતત્ દ્વિતીયાર્થે મહાન શ્રમઃ ।
જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટા દોષાભાવાય સર્વદા ॥૧૬॥
શ્રવણદાદિ તતઃ પ્રેમ્ણા સર્વં કાર્યં હિ સિદ્ધયતિ ।
મોક્ષસ્તુ સુલભો વિષ્ણોર્ભોગશ્ચ શિવતસ્તથા ॥૧૭॥
સમર્પણેનાઽઽત્મનો હિ તદીયત્વં ભવેદ્ધ્રુવમ્ ।
અતદીયતયા ચાઽપિ કેવલશ્ચેત્સમાશ્રિતઃ ॥૧૮॥
તદાશ્રયયતદીયત્વંબુદ્ધયૈ કિંચિત્સમાચરેત્ ।
સ્વધર્મમનુતિષ્ઠન્ વૈ ભારદ્વૈગુણ્યમન્યથા ॥૧૯॥
ઈત્યેવં કથિતં સર્વં નૈતજ્જ્ઞાને ભ્રમઃ પુનઃ ॥૧૯ ½॥

॥ ઈતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિતો બાલબોધઃ સંપૂર્ણઃ ॥

બાલબોધ

નત્વા હરિં એટલે કે શ્રીહરિને નમસ્કાર કરીને પછી, મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે, મારા જેવા બાળકોના શ્રેય માટે 'બાલબોધ' નામે જે ગ્રંથ લખ્યો છે તેનો ભાવ સમજવા માટે હું યથાશક્ય પ્રયત્ન કરીશ.

ષોડશગ્રંથો અર્થાત્ 'વલ્લભ ગીતા' માં પ્રથમ ગ્રંથછે 'શ્રીયમુનાષ્ટકમ્' એ સ્તુતિ ગ્રંથછે. તેમાં શ્રીમહારાણીજીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાજી તો કૃષ્ણભક્તિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ. જે કોઈ જીવ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પામવા માટે એટલે કે ''કૃષ્ણધરામૃતાસ્વાદ'' ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઈચ્છુક હોયતે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તે (મુદા) શ્રીયમુનાષ્ટકમ્નો પાઠ કરવો. તેમ કરતાં, નિઃશંકપણે તેને 'મુકુંદે રતિ' થશે; એ હકીકત છે. અને શ્રીકૃષ્ણમાં રતિ પ્રાપ્ત થતાં એટલે કે 'જીવ શ્રીકૃષ્ણ-રસ-વિક્ષિપ્ત-માનસ વાળો બની જતાં, તે જીવને પુષ્ટિભક્તિ પૂર્ણ અંશે પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી જીવને પુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશ મળે છે. પુષ્ટિભક્તિમાં જીવનો પ્રવેશ કરાવી શકે કાં તો સ્વામિનીજી સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભ અથવા ચતુર્થ કૃષ્ણપ્રિયા શ્રીયમુનાજી. એ રીતે સમજતાં, શ્રીયમુનાજી અને શ્રીવલ્લભ સમાન ધર્મીછે.

પુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશ મળ્યા પછી, જીવે એમ વિચારવાનું છે કે મને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ તો મળ્યો હવે એ માર્ગ ઉપર ચાલીને મારે ક્યાં પહોંચવાનું છે. અર્થાત્ માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું છે ? પ્રભુએ કૃપા કરીને આપણને માનવ દેહ આપ્યો છે. તે દેહ વડે આપણે કેવા અને ક્યા પુરુષાર્થ કરવાના છે ? આપણે શું કરીએ તો આપણો ઈશ્વરદત્ત આ માનવદેહ સાર્થક થાય ?

આ બધા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર એક જ છે. અને તે એ કે માનવનો (જીવનો) અંતિમ પુરુષાર્થ છે 'મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવાનો' જીવે ધર્મના માર્ગે ચાલીને, અર્થ પ્રાપ્તિ અને કામ પ્રાપ્તિ કરીને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી લેવાની છે. જીવને જ્યારે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેનું જીવન સાર્થક થયું ગણાય. એટલે કે જીવને જ્યારે પોતાના અન્યથા સ્વરૂપ (હું)નું વિસ્મરણ થાય અને પોતાનાં અસલ

સ્વરૂપ (તું કૃષ્ણ) નું ભાન થાય ત્યારે (જ્યારે તે પોતાની જાતને ભગવદ્ અંશ રૂપે ઓળખી લે ત્યારે) તેને મળેલ દેહ સાર્થક થાય. પુરુષાર્થ થાય માનવ દેહથી. અને એટલા માટે માનવ દેહને અમૂલ્ય માન્યો છે.

સાચું જ કહ્યું છે કે -

એષાં બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્ ।
યત્સત્યમનૃતેનેહ મર્ત્યેનાપ્નોતિ મામૃતમ્ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતના અગિયારમાં સ્કંધના ૨૯મા અધ્યાયના ૨૨માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ''વિવેકી પુરુષોનો (જીવોનો) વિવેક અને ચતુર પુરુષોની ચતુરાઈની પરાકાષ્ઠા એમાંથી દેખાઈ આવે છે કે તેવા પુરુષો, પોતાના વિશાશી અને અસત્ય એવા શરીર વડે, મારા જેવા (પરમાત્મા) અવિનાશી અને પરમ સત્ય તત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. સાચે જ જીવને મળેલ માનવ દેહને ત્યારે જ સાર્થક બનાવી શકાય જ્યારે તેના વડે માનવ મોક્ષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લે.

મોક્ષ એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં. મોક્ષની તુલનામાં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ તો એક ક્ષુલ્લક વસ્તુ છે. જીવનો મોક્ષ એટલે આપણા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ દ્વારા આપણને અપાયેલ ગદ્યમંત્ર (નિવેદન મંત્ર) માં બતાવ્યા પ્રમાણે (૧) આ પ્રપંચના બધા અહંતા-મમતામય પદાર્થો અને આત્મા સહિત પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ ભગવાન કૃષ્ણનાં ચરણમાં કરીને અને (૨) શ્રીકૃષ્ણનું દાસત્વ સ્વીકારીને, તથા (૩) કૃષ્ણની જ સ્નેહપૂર્વક સેવા કરીને, તેનાપણુ (તદીયાત્વ) પામવું તે. 'હું' નું સ્થાન 'તું' લે તેનુ નામ તદીયત્વ. અને તદીયત્વ એટલે જ મોક્ષ. એવો મોક્ષ કેવળ સમર્પણથી જ મળે એવું મારા ગુરુદેવે મને બાલબોધ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે - સમર્પણેનાત્મનો હિ તદીયત્વં ભવેદ્ ધ્રુવ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણે આ 'બાલબોધ' ગ્રંથને 'સર્વ સિદ્ધાંતોના સાર-સંગ્રહરૂપે ગણાવ્યો છે. આપશ્રીએ ભક્તિમાર્ગ ઉપર પા પા પગલી પાડતાં, મારાં જેવા કદાચ તમારા જેવા પણ, અબુધ બાળકોને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો એકડો ઘુંટાડવા માટે આ ગ્રંથની રચના કરી છે. એટલા માટે તો આપશ્રીએ તેમાં, ચતુઃશ્લોકીની માફક, જીવના અલૌકિક પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ નથી કર્યું. બાલબોધ ગ્રંથમાં લૌકિક પુરુષાર્થોનું અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અંતિમ પુરુષાર્થ, મોક્ષનું નિરૂપણ બાળકો સમજી શકે એ રીતે કર્યું છે.

એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ ગ્રંથમાત્ર વયમાં બાળકો એ જ વાંચવાનો છે તે પુખ્ત વયના જીવો માટે નથી. બાળક એટલે વયમાં બાળક એવો એનો અર્થ સમજવાનો નથી. બાળક એટલે 'જ્ઞાનમાં બાળક' અથવા 'સમજમાં બાળક' એવું સમજવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં, આપણામાંથી કેટલા વૈષ્ણવો પુષ્ટિમાર્ગના ગૂઢ સિદ્ધાંતોને સમજવા જેટલી પુખ્ત ઉંમરના છે ? ઘણા થોડા - બાળક ગણાય. એવા નિજ બાળકો ઉપર કૃપા કરીને આચાર્યશ્રીએ, ભક્તિમાર્ગના સર્વ સિદ્ધાંતોના સાર રૂપે, આ ગ્રંથતેમને આપ્યો છે.

બાલબોધ ગ્રંથની રચના કરવા પાછળ શ્રીમહાપ્રભુજીનું શું પ્રયોજન હતું તે જાણી લેવાથી આપણને સૌને એ હકીકતની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવી જશે.

અંબાલા ગામમાં નારાયણદાસ કાયસ્થનામે (પુખ્ત વયના) એક ગૃહસ્થરહેતા હતા. તેઓ શ્રીઆચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યા. બ્રહ્મસંબંધ પામ્યા પછી, તેમણે આચાર્યશ્રીની સેવા ભાવપૂર્વક કરી. તેમની સેવાથી આપશ્રી પ્રસન્ન થયા અને પછી તેમને પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. તે સમયે નારાયણદાસે નમ્રતાથી કહ્યું, ''ગુરુદેવ, આટલા દિવસ સુધી હું આપની પાસે રહ્યો. પરંતુ મારા અબુધ અંતઃકરણને કાંઈ બોધ ન થયો. તે સાંભળીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથની રચના કરી *(નારાયણદાસ જેવા એક બાળકના નિમિત્તે આપણા જેવા અનેક બાળકોને બોધ આપવા માટે)* અને તેમને આ ''બાલબોધ'' ગ્રંથભણાવ્યો.

બાલબોધ ગ્રંથમાં આપશ્રી શું કહે છે તે સાંભળો અને આપશ્રી જે આજ્ઞા કરે છે તે સાંભળી બોધ ગ્રહણ કરો. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

જગતમાં જન્મીને જીવે શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે ? શાસ્ત્રો કહે છે કે મનુષ્યે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાના છે. અને તે છે. ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ નામે ચાર પુરુષાર્થો.

જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાલા લોકો રહે છે. રુચિ અનુસાર તેમની મતિ ઘડાય છે. ચાર્વાક જેવા નાસ્તિક લોકો બે જ પુરુષાર્થને માને છે યથા ભોગ ભોગવવા અને ભોગ ભોગવતાં વધે તે બીજાને આપવું. એટલે કે ખાવું, પીવું, ખવડાવવું અને સ્નેહી મિત્રો સાથે મોજ-મજા કરવી. તેઓ દેહાત્મ વાદી છે.

તેથી તેઓ દેહને જ આત્મા માને છે.

બીજા કેટલાક લોકો દ્રવ્ય સંચય કરવું - તેને જ પરમ પુરુષાર્થ માને છે. તેથી સામ, દામ, ભેદ કે દંડ વડે - યેન કેન પ્રકારેણ - ધન સંચય કરવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા સમજે છે.

કેટલાક કીર્તિની કામના કરે છે. કેટલાંક કામ પ્રાપ્તિને જ પોતાનો એક માત્ર પુરુષાર્થ સમજે છે. કેટલાક આચાર-વિચારના પાલનને જીવનનું ધ્યેય સમજે છે. તેઓ એવું માને છે કે ધર્મ આચારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સદાચાર એ ધર્મ છે. અને અનાચાર એ અધર્મ છે.

વળી કેટલાક તપને, તો કેટલાક જપ, ત્યાગ, સત્ય, શમ, દમ આદીને પોતાના જીવનનું ધ્યેય *(પરમ પુરુષાર્થ)* સમજે છે.

જ્યારે મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ કૃષ્ણસેવાને જ જીવનો એક માત્ર ધર્મ, એક માત્ર પુરુષાર્થ સમજે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ 'બાલબોધ' ગ્રંથબાળકો માટે છે. બાળક તે છે જે પોતાનું હિત અથવા અહિત, પોતાની મેળે જાણી શકાતું નથી તેવાં બાળકોના હિતાહિતનો *(શ્રેય અને પ્રેયનો)* વિચાર અને ગુરુજીએ કરવાનો છે. અને આપણા ગુરુદેવ તો વિક્ષ્ય *(નિજ સેવકના શ્રેયને જાણીને, તે શ્રેયને સાધી અપાવનાર)* છે. તેથી તેઓ પોતાના સેવકોને પોતાના બાળક સમાન સમજીને તેમનું શ્રેય, ઈષ્ટ, હિત આદિનો વિચાર કરે છે. એવો વિચાર કરીને આપશ્રીએ બાલપ્રબોધનાર્થાય આ બાલબોધ ગ્રંથની રચના કરી છે. એ ગ્રંથમાં એ હેતુથી આપશ્રીએ ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે, 'શ્રીકૃષ્ણસેવા કરવા સિવાય જીવને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બીજું કોઈ ઉત્તમ ફળ નથી કારણ કે સેવા એ માત્ર ક્રિયા નથી; તેઓ સેવાફળ છે. અને એ ફળની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ સિવાય એટલે કે તદીયત્વે પહોંચ્યા સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી.

આટલું કરવા પછી, ભક્તિમાર્ગના એવા સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આપશ્રીએ, વેદ શાસ્ત્રાદિ પ્રમાણો વડે પ્રમાણભૂત કરીને, નિશ્ચયપૂર્વક જે તે સિદ્ધાંતો બાલબોધ ગ્રંથમાં સમજાવ્યાં છે. *(સુવિનિશ્ચતમ્)*

આપશ્રી બાલબોધ ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે પુરુષાર્થો ચાર છે - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. દાન, ભોગ, કીર્તિ, કાંચન, સદાચાર, તપ, દાન, કર્મ,

જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બધાંને પ્રાપ્ત કરવા રૂપી પુરુષાર્થોનો સમાવેશ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં થઈ જાય છે. આ ગ્રંથમાં એ ચાર પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ - અબુધ એવા પુખ્ત વયનાં બાળકો માટે કરવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે એ પુરુષાર્થોને લૌકિક કહેવાય, જેમકે ધર્મ એટલે ફરજ, અને દાન, સત્ય, અહિંસા, આદિને દેહધારીની ફરજ રૂપે ગણીને તે બધાને જીવના દેહના ધર્મો રૂપે ગણાવ્યા છે. આમ ધર્મ (દેહધર્મ) ને લૌકિક સમજવો.

અર્થ અને કામ (દ્રવ્ય, કીર્તિ, વાસના પૂર્તિ) એ બે તો સ્પષ્ટ રૂપે ઈન્દ્રિય જનિત હોઈને લૌકિક જ છે. અને મોક્ષ એટલે સત્કર્મો કરીને સ્વર્ગાદિ સુખોને ભોગવવાં એવો એનો અર્થ થતો હોય તો તે પણ લૌકિક પુરુષાર્થ ગણાય. આ રીતે આ ગ્રંથમાં નિરૂપિત ચારે પુરુષાર્થો સ્વરૂપે લૌકિક છે. અલૌકિક પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ ચતુ:શ્લોકીમાં અથવા વૃત્રાસુર ચતુ:શ્લોકીમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ ચારેય પુરુષાર્થોનો વિચાર એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. (૧) વેદ દ્વારા અને (૨) જીવ દ્વારા ઉર્ફે જીવવિચારિતા.

વેદ દ્વારા વિચાર : વેદ એ ઈશ્વર પ્રેરિત વાણી નથી. એ તો સ્વયં ઈશ્વરની વાણી છે. વેદમાં આ ચારે પુરુષાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે એ પુરુષાર્થોને ઈશ્વર વિચારિત અથવા અલૌકિક પુરુષાર્થો કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી જે કોઈ ભગવદ્પ્રાપ્તિનો ઈચ્છુક જીવ, આ અલૌકિક પુરુષાર્થો પામવા માટે, પોતે વેદનું અધ્યયન કરવું.

જીવ દ્વારા વિચાર : આ ચાર પુરુષાર્થોનો વિચાર સંત પુરુષો, સંત-મહંતો, ઋષિ-મુનિઓ આદિએ પણ કરેલો છે. અને એ વિચારને તેમણે ગ્રંથસ્થ (શાસ્ત્રો, પુરાણો રૂપે) પણ કર્યો છે. તેમણે કરેલ આ વિચાર, ઈશ્વર પ્રેરિત જરૂર છે. પરંતુ તે સ્વયં ઈશ્વરની વાણી નથી. તેથી તે બધા પુરુષાર્થો લૌકિક કે જીવ વિચારીત કહેવાય. અહીં ઈશ્વર શબ્દથી વેદનું અને જીવ શબ્દથી વેદનો અર્થ (ભાવ) બતાવનાર ઋષિઓનું સૂચન થાય છે.

હવે ઈશ્વર વિચારીત પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ સમજાવતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે, અલૌકિકાસ્તુ વેદોક્તા: સાધ્ય સાધન સંયુતા: એટલે કે ઈશ્વરે વિચારેલ એ પુરુષાર્થોમાં વેદમાં કહેલા છે. તેમાં સાધ્ય એટલે યજ્ઞાદિક (યજ્ઞનારાયણની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તેવા) અને તે યજ્ઞાદિકને સિદ્ધ કરવાનાં સ્રુકસ્રુવાદિક સાધનોનો

તેમાં વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અજ્ઞાદિક રૂપી ધર્મ કરતાં કરતાં તેના વડે અંતે અપૂર્વ ધર્મ (મોક્ષ) એટલે કે નિત્ય સત્ય એવું ભગવદ્ રૂપ પ્રકટ થાય છે. એટલા માટે ગો. શ્રી દેવકીનંદનજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે 'વેદમાં કહેલા ધર્માદિ પુરુષાર્થોને અલૌકિક સમજવા.

આ રીતે અલૌકિક અને લૌકિક એવા એ ચાર પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ સમજ્યા પછી હવે આપણે લૌકિક એટલે કે જીવ વિચારીત પુરુષાર્થોનો વિચાર કરીશું.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે, ''અલૌકિક પુરુષાર્થો તો વેદમાં સ્થિત અને નિ:સંદિગ્ધ છે. તેથી તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. પરંતુ લૌકિક પુરુષાર્થો ઘણા પ્રકારના હોવાથી તેમાં સંદેહ થાય. (કીર્તિ કે કાંચનની પ્રાપ્તિને કેવા પ્રકારનો પુરુષાર્થ ગણાવો એવો કંઈક સંદેહ). એટલા માટે લૌકિક પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ બતાવવાની આપશ્રી પ્રતિજ્ઞા કરે છે - યથા

લૌકિકાઁસ્તુ પ્રવક્ષ્યામિ, વેદાદાદ્યાયત: સ્થિતિ: ।

આ રીતે આપશ્રીએ 'બાલબોધ' માં લૌકિક પુરુષાર્થો ઉપર જ વિચાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થો એટલે કે (ત્રિવર્ગા:) ધર્મ, અર્થ અને કામ, સ્વભાવે અને સ્વરૂપે પણ તદ્દન લૌકિક હોવાથી, તેમના ઉપર આચાર્યશ્રીએ વિચાર ન કરતાં, એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરતાં જે શાસ્ત્રો (સ્મૃતિ ગ્રંથો કે પુરાણો) છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને, જે તે પુરુષાર્થોને સમજવા માટે તેના ઉપર રચાયેલ શાસ્ત્ર વાંચી જવા આજ્ઞા કરી છે. અને આપશ્રીએ પોતે તો કેવળ અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષ કે જે માનવજીવનનું એક માત્ર ધ્યેય અને સાધ્ય છે તેના ઉપર આ ગ્રંથમાં વિચાર કર્યો છે.

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે - ધર્મશાસ્ત્રાણિ નીતિશ્ચ કામશાસ્ત્રાણિ ચ ક્રમાત। અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્ર એટલે કે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર મનુ આદિની સ્મૃતિઓ અને ગુહ્યસૂત્ર આદિનું ગ્રહણ કરવું. અહીં ધર્મ એટલે ફરજ. આવો ધર્મ દેહધર્મ ગણાય. આત્માનો ધર્મ તો આલૌકિક એવી પ્રભુ સેવા કરવાનો છે. નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહસ્પતિ આદિ આચાર્યો દ્વારા સ્થાપિત રાજનીતિ અને કામશાસ્ત્રમાં વાત્સાયન સૂત્રને ગ્રાહ્ય રાખ્યું છે. બીજા કૌલ આદિના કામસૂત્રને *(કામશાસ્ત્રને)* અગ્રાહ્ય બતાવ્યાં છે; કારણ કે તે લોકો કામશાસ્ત્રના બહુ દુષ્ટ

ભાવવાળા સિદ્ધાંતો આપે છે.

ત્યાર પછી આપશ્રી પોતાનો નિર્ણય પ્રકટ કરતાં કહે છે કે - ત્રિવર્ગ સાધકાનીતિ ન તન્નિર્ણય ઉચ્યતે । અર્થાત્ *(ઉપર બતાવેલ ત્રણ પુરુષાર્થો અંગેનો શાસ્ત્રો, (ગ્રાહ્ય શાસ્ત્રો))* ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ, અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરનારાં છે. તેથી અમે તે ત્રણ પુરુષાર્થોનો નિર્ણય *(નિરૂપણ)* કરતા નથી. એ ત્રણેનું *(ત્રિવર્ગનું)* ભક્તિમાર્ગમાં ગ્રહણ ન હોવાથી આપશ્રી તેમનું નિરૂપણ કરવાની ના કહે છે.

આ રીતે ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા થઈ. એટલે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરુષાર્થને સમજવા માટે તેના ઉપર રચાયેલ ગ્રાહ્ય શાસ્ત્રો વાંચી લ્યો એવું આપશ્રીએ જાહેર કર્યું છે. અને હવે એ બધાના ફલરૂપ જે મોક્ષ પુરુષાર્થ છે તેના વિષે આપશ્રી વિસ્તારથી કહે છે. સર્વ પ્રથમ તો આપશ્રી મોક્ષ પુરુષાર્થના કેટલા પ્રકાર છે તે કહી બતાવે છે.

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે, ''મોક્ષે ચત્વારિ શાસ્ત્રાણિ લૌકિકે પરતઃ સ્વતઃ। એટલે કે મોક્ષના બે પ્રકાર છે (૧) પરતઃ મોક્ષ - બીજાથી થતો મોક્ષ અને (૨) સ્વતઃ - પોતાનાથી થતો મોક્ષ. એ બન્ને પ્રકારમાંથી દરેક પ્રકારના મોક્ષમાંથી બે બે મળી કુલ ચાર શાસ્ત્રો છે.

મોક્ષ એટલે સંસારમાંથી છૂટવાનો પુરુષાર્થ. તેના ઉપર કહ્યું તેમ બે પ્રકાર છે. જીવ અન્ય કોઈની સહાયતાથી આ સંસારમાંથી છૂટે અથાવ પોતાની મેળે, કોઈ સાધનની સહાયતાથી મોક્ષ મેળવી લે - એવા બે પ્રકાર છે.

સ્વતઃ મોક્ષનાં (૧) ત્યાગ દ્વારા એટલે સાંખ્ય દ્વારા અને (૨) અત્યાગ દ્વારા એટલે યોગ દ્વારા, મોક્ષ મેળવવાનું બતાવતાં બે શાસ્ત્રો છે. તેમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં અનાત્મ વસ્તુ એટલે કે જે આત્મા નથી એવી બધી વસ્તુઓ *(દેહ, ઈન્દ્રિય, ધન, ઘર આદિ)* નો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. એનો અર્થ એ કે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં બધીજ અનિત્ય *(અનાત્મ, આત્માથી અલગ એવી)* વસ્તુઓનો ત્યાગ દ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે અને એ છે જ્ઞાનનો માર્ગ. અને યોગ શાસ્ત્રમાં, કોઈપણ વસ્તુ - આત્મ કે અનાત્મ - નો પ્રત્યક્ષ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું નથી. તેમાં તો આંતરિક ત્યાગ *(મનથી ત્યાગ)* એટલે કે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું કહ્યું છે.

યોગશાસ્ત્રમાં દુન્વયી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું નથી. ત્યાગ તો આમાં પણ કરવાનો છે. પરંતુ એ ત્યાગ સ્ત્રી-પુત્ર, ધન-સંપત્તિ આદિનો નહીં પરંતુ પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ એટલે કે વાસનાઓનો ત્યાગ કરવાનો છે.

અહીં *(યોગમાં)* ત્યાગનો અર્થ સમજી લેવો પડે. ત્યાગનો સામાન્ય સમજ પ્રમાણેનો અર્થ છે છોડી દેવું કે ત્યજી દેવું. એટલે કે જે વસ્તુ કે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરવાનો હોય તેનાથી સર્વથા અળગા થઈ જવું. પરંતુ અહીં એવો અર્થ લેવાનો નથી. યોગશાસ્ત્રમાં મનની વૃત્તિઓ કે વાસનાઓને ત્યાગવાની છે. એટલે કે તેનો નિરોધ કરવાનો છે; તેમને કાબૂમાં રાખવાની છે. મનની બધી વૃત્તિઓ કે વાસનાઓ જ્યારે કેવળ ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે જ કામ કરે ત્યારે તેમનો નિરોધ થયો *(ત્યાગ થયો-સંસારથી અલગ થઈ અને પ્રભુ સાથે સંલગ્ન થઈ)* એવું કહેવાય. અને તે માટે યોગમાર્ગમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, અને સમાધિ એ આઠ અંગો *(સાધનો)* દ્વારા ચિત્તવૃત્તિઓને વશમાં કરી લેવામાં આવે છે. અને તેમને ઈશ્વરાભિમુખ બને ત્યારે જીવનો મોક્ષ થયો એવું કહેવાય. સાંસારિક ભાવો અને વૃત્તિઓમાંથી મુક્ત થવું (તેમનાંથી અલિપ્ત થઈ જવું) એનું નામ મુક્તિ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માનું પોતાના (સ્વ) સ્વરૂપમાં જ રહેવું અને સાંસારિક વિષયોમાં અનુરકત ન રહેવું તેનું નામ મોક્ષ.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ મોક્ષનું સ્વરૂપ આ રીતે બતાવ્યું છે.

અહંતા મમતા નાશે સર્વથા નિરહંકૃતૌ ।
સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થ સ નિગદ્યતે ॥

એટલે કે અહંતા અને મમતાનો નાશ થઈને 'હું કાંઈ કરતો નથી' એવો ભાવ સ્થિર થાય અને બધી રીતે અહંકારની નિવૃત્ત થતાં દેહાભિમાની જીવાત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે કે પોતાના આત્માને યથાર્થ રીતે ઓળખવામાં - નિષ્ઠાવાળો થાય છે ત્યારે તે જીવાત્મા કૃતાર્થ એટલે મુક્ત કહેવાય છે.

આ રીતે સ્વતઃ મોક્ષના બે પ્રકાર બતાવ્યા. (૧) સાંખ્ય અને (૨) યોગ. સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રવર્તક શ્રીકપીલ મુની છે અને યોગશાસ્ત્રના પ્રવર્તક શ્રીપતંજલિ છે. સાંખ્ય અને ત્યાગ વચ્ચે, આ રીતે, ત્યાગ અને અત્યાગ (નિરોધ)નો ભેદ રહેલો છે.

આ વાત આપણે શ્રીમહાપ્રભુજીના શબ્દો દ્વારા સમજી લઈએ. આપશ્રી કહે છે કે અત્યાગનું સ્વરૂપ સમજી લેવું આવશ્યક છે. ત્યાગ નહીં કરવામાં નિશ્ચય કરીને યોગમાર્ગ રહેલો છે. પરંતુ ત્યાગ વગર મોક્ષ કેમ મળે? તેથી યોગમાર્ગમાં પણ ત્યાગ તો કરવો અને તે એવી રીતે કે 'હું કંઈ કરતો નથી' *(કર્તૃત્વનો ત્યાગ)* : આ છે અહંતાનો ત્યાગ. આમાં 'હું કાંઈ કરતો નથી એવું દઢતાથી સમજીને મન વડે ત્યાગ કરવાનો છે. આવો ત્યાગ સિદ્ધ કરવા માટે યમ નિયમ આદિ આઠ સાધનો અવશ્ય કરવાં. તેમ કરવાથી મનની બધી વૃત્તિઓનો નિરોધ રૂપી યોગ સિદ્ધ થશે. અને અહંતા-મમતાનો નાશ થશે. જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં *(પ્રભુ અંશરૂપે)* સ્થિર થતાં તે કૃતાર્થ થશે અને તેને જ મોક્ષ કહેવાય.

પરતઃ મોક્ષ એટલે પોતાના સિવાય બીજ દ્વારા *(અન્યની કૃપા, મદદ દ્વારા)* પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે પરાશ્રયેણ મોક્ષ *(પરતઃ મોક્ષ)* પણ બે પ્રકારનો છે. (૧) વિષ્ણુ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો અને (૨) શિવજી દ્વારા પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ.

પરાશ્રયેણ મોક્ષ એટલે પર *(બીજા)*ના આશ્રયથી મળતો મોક્ષ. પરંતુ પર કો'ને કહેવાય ? અહીં પરનો અર્થ બીજા *(પરાયા)* એવો લેવાનો નથી. પર એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ જેમકે પરાત્પર, પર બ્રહ્મ, પરમાત્મા – આ બધામાં પર એટલે સર્વશ્રેષ્ઠ. *(જેના કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠ બીજું કશું નથી તે)* તેથી પરતઃ મોક્ષ એટલે સકલ વિશ્વમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવા વિષ્ણુ અને શિવના આશ્રયથી *(મદદથી, કૃપાથી)* મળતો મોક્ષ. અને જો એ વિષ્ણુ અથવા શિવને તમે તમારાથી જુદા માનતા હોય તો અને ત્યારે જ પર નો અર્થ બીજા એવો થાય.

જગતની ગતિનાં ત્રણ પાસાં છે. (૧) ઉત્પત્તિ, (૨) સ્થિતિ અને (૩) લય. સ્થિતિ એટલે રક્ષા અને લય એટલે નાશ. એ ત્રણે ગતિના અધિષ્ઠાતા ત્રણ મહાદેવો છે. યથા બ્રહ્મા (ઉત્પત્તિ), વિષ્ણુ (સ્થિતિ) અને શિવજી (લય) બ્રહ્મ દ્વારા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે; વિષ્ણુ દ્વારા તેની રક્ષા થાય છે અને શિવ દ્વારા તેના સંહારનું કાર્ય થતું રહે છે. પુરાણોમાં એ ત્રણે દેવાધિદેવોને સમાન મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. જો એમ હોય તો એ ત્રણેનાં આશ્રયથી, મોક્ષ પણ, ત્રણ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. પરંતુ આચાર્યશ્રીએ પરતઃ મોક્ષના માત્ર બે

જ પ્રકાર – શિવ અને વિષ્ણુના આશ્રયથી મળતો મોક્ષ – ગણાવ્યા છે. એવું શા માટે ? શું બ્રહ્માજીના આશ્રયથી મોક્ષ ન મળે ?

એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર સ્પષ્ટ ના માં છે. તેનાં બે કારણો ગણાવી શકાય.

(૧) બ્રહ્મા મોક્ષ આપતાં નથી. કારણ કે તેમને સરસ્વતી શાપ છે. શાપ હોવાને કારણે તેમનામાં બ્રહ્મત્વ તો રહ્યું છે. પરંતુ પૂજ્યપણું રહેતું નથી. તેથી બ્રહ્માની પૂજા (સેવા) થતી નથી.

(૨) બ્રહ્મા મોક્ષ ન આપી શકે. કારણ કે મોક્ષનું સ્વરૂપ જ એવું છે. મોક્ષમાં બંધની નિવૃત્તિ અને આનંદનો અનુભવ એ બે લક્ષણો છે. જીવના બંધની નિવૃત્તિ થઈને જ્યારે તે જન્મ-મરણથી છૂટે ત્યારે તે જીવ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાંથી કમી થઈ જાય. એ રીતે તો ધીરેધીરે સૃષ્ટિનો વિધાન (વિઘટન) થાય. એટલા માટે 'સૃષ્ટિના ઉત્પાદક એવા બ્રહ્મા' પોતે સૃષ્ટિનો વિધાત કેવી રીતે કરે ? જો તેમ કરે તો સ્વકાર્ય (ઉત્પાદન)નો જ પ્રતિબંધ થાય. એટલા માટે બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા નથી.

આથી આપણા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે કે ''બ્રહ્મા બ્રહ્મણતાં યતસ્તદ્ રૂપેણ સુસેવ્યતે'' એટલે કે બ્રહ્માની બ્રાહ્મણ રૂપથી *(બ્રહ્મ રૂપથી નહીં)* સેવા કરાય છે. તેમની કાંઈ મોક્ષદાતૃપણાથી સેવા કરાતી નથી. બ્રહ્મ એટલે વેદ, કે જે સાક્ષાત પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે અને એ બ્રહ્મ (છંદ) ને જાણે તે બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મા વેદને જાણે છે તેથી તેઓ બ્રાહ્મપણાને પામેલા છે. તેથી (૧) બ્રહ્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે, (૨) વેદાધ્યયન કરવા માટે અથવા (૩) બ્રહ્મતેજની પ્રાપ્તિ અર્થે બ્રહ્માની સેવા કરાય છે; મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ક્યારેય કરાતી નથી.

બ્રહ્મા બ્રાહ્મણપણું પામ્યા હોવાથી તેમણે વૈખાનસતંત્ર રૂપી મોક્ષનું શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં મોક્ષ કેવી રીતે મળી શકે તે તેમણે કહ્યું છે. તેમાં મોક્ષને એવી રીતે સિદ્ધ કર્યો છે કે ભગવાન *(પરબ્રહ્મ)* છે તે મુખ્ય દેવ છે. અને તે જ મોક્ષ આપવા વાળા છે. અને બ્રહ્માજી તો કેવળ ઉપદેશ આપનાર ગુરુ છે. ગુરુ રૂપે તેઓ મોક્ષ આપી કે અપાવી શકે છે. પરંતુ દેવપણાથી તેઓ સ્વયં મોક્ષ આપતા નથી.

હવે રહ્યા બે મહાદેવો – એક શિવ અને બીજા વિષ્ણુ. બન્ને પરબ્રહ્મનાં

સ્વરૂપો છે. તેઓ પોતાની મેળે મોક્ષ આપી શકે છે. એટલા માટે આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે – અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ અર્થાત્ શિવજી અને વિષ્ણુ બન્ને પોતાનું ભજન કરનારને ચારે પુરુષાર્થો રૂપી ફળ આપે છે. એ રીતે તેઓ બન્ને જગતનું હિત કરનારા છે.

બ્રહ્માજીને બ્રાહ્મપણું સિદ્ધ છે. જ્યારે પંચરાત્ર અને પાશુપ શાસ્ત્રને ચલાવનારા અને વસ્તુ માત્રની રક્ષા અને સંહાર કરવાનું જેમનું મુખ્ય કાર્ય છે તેવા વિષ્ણુ અને શિવ જે હેતુ માટે શિવ અને વિષ્ણુ રૂપે થયેલા છે તે હેતું માટે તેઓને, તેમને લાગતાં શાસ્ત્રોમાં, સર્વાત્મકપણાને કરીને કહેલા છે. એટલે કે તેઓ ચારે પુરુષાર્થોના દાતા છે.

તાત્પર્ય એ કે 'બ્રહ્મૈવ તાદશં' એ શ્રુતિ અનુસાર બ્રહ્મ શિવરૂપ અને વિષ્ણુરૂપ છે. કેટલાંક ઉપનિષદોમાં જેવાં કે શ્વેતાશ્વતરીય, મંત્રોપનિષદ, કેવલ્યોપનિષદ વગેરેમાં શિવરૂપી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જ્યારે બીજા કેટલાંક ઉપનિષદો જેવાં કે મહાનારાયણોપનિષદ, સુબલોપનિષદ આદિમાં વિષ્ણુરૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ રીતે ઉપનિષદોમાં શિવ અને વિષ્ણુને બ્રહ્મ તરીકે ગણ્યા છે. પાશુપત શાસ્ત્રમાં શિવને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ *(નિર્દોષ પૂર્ણગુણના)* અને પંચરાત્ર શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ કહેવામાં આવ્યા છે. આ રીતે શાસ્ત્રો અને ઉપનિષદોમાં શિવ અને વિષ્ણુનું બ્રહ્મપણું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

એટલા માટે તો શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે – ભોગમક્ષ ફલે દાતું શક્તૌ દ્વાવપિ યદ્યપિ – એટલે કે શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને ભોગ અને મોક્ષ રૂપી ફલ આપવા સમર્થ છે. છતાં પણ –

મોટે ભાગે તો – ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુનેતિ વિનિશ્ચય– એટલે કે શિવ વડે ભોગ સિદ્ધ થાય છે. અને મોક્ષ તો વિષ્ણુ વડે સિદ્ધ થાય છે, એવો વિશેષ કરીને નિશ્ચય છે. તેનું કારણ એ છે કે આ લોકમાં તમે જુઓ છો કે સ્વામી જે વસ્તુ પોતે ભોગવે છે તે *(પોતાની ભોગવવાની વસ્તુ)* સાધારણ રીતે કોઈ બીજાને આપતા નથી.

આચાર્યશ્રીની આ આજ્ઞા પ્રમાણે સુચારૂ રૂપે સમજી લઈએ. સાધારણ રીતે કોઈ બીજાને આપતા નથી.

આચાર્યશ્રીની આ આજ્ઞા આપણે સુચારૂ રૂપે સમજી લઈએ. સાધારણ રીતે જે મનુષ્ય *(રાવણ, બાણ આદિ)* શિવનું આરાધન કરે છે તેને સંપત્તિ મળે છે અને તેથી તેને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જે મનુષ્ય વિષ્ણુનું ભજન કરે છે તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે શિવજીને ભોગના વિષ્ણુને મોક્ષના દાતા ગણવામાં આવ્યા છે. એને અનુલક્ષીને આપશ્રીએ એવી આજ્ઞા કરી છે કે – મોક્ષસ્તુ વિષ્ણોઃ સુલભો, ભોગસ્તુ શિવસ્તથા । આવું શા માટે ? તે સમજાવવા માટે આપશ્રી એક લૌકિક દૃષ્ટાંત આપે છે.

આપશ્રી કહે છે કે આ લોકમાં સ્વામી પોતે જે વસ્તુ ભોગવે છે તે વસ્તુ, સામાન્ય રીતે, તેઓ બીજા કોઈને આપતા નથી. વિષ્ણુ લક્ષ્મીના પતિ એટલે કે ભોગના ભોક્તા છે. અને શિવજી ત્યાગના ભોક્તા છે. તેઓ શરીરે ભસ્મ ચોળી સ્મશાનમાં રહે છે; કોઈપણ પ્રકારના ભોગ ભોગવતા નથી અને વૈરાગ્ય (ત્યાગ) ભોગવી પ્રસન્ન રહે છે. તેથી પોતાને જે નથી ભોગવવું એવો ભોગ તેઓ નિજ ભક્તોને આપે છે. અને પોતે જે ભોગવે છે તે ત્યાગ કે વૈરાગ્ય તેઓ નિજ ભક્તોને આપતા નથી. આ સર્વ સાધારણ નિયમ છે.

પરંતુ નિયમમાં અપવાદ હોવામાં જ નિયમની કૃતાર્થતા છે. તેથી અપવાદ રૂપે ક્યારેક વિષ્ણુ સુદામા જેવા નિજ ભક્તોને ભોગ આપે છે. અને શિવજી નરસિંહ મહેતા જેવા પોતાના ભક્તોને મોક્ષ આપે છે. (વિષ્ણુનું સાન્નિધ્ય કરાવી આપવું તેનું નામ મોક્ષ) આથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે ભોગ જોઈતો હોય તો શિવજીનું પૂજન કરો અને મોક્ષ જોઈતો હોય તો વિષ્ણુનું ભજન કરો. અપવાદ રીતે તેથી ઊલટું થઈ શકે; પરંતુ અપવાદ માટે આપણે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.

શા માટે આગ્રહ ન રાખવો ? યાદ રાખો ભોગ આપવો એ શિવજીના ગુણ–સ્વભાવનું લક્ષણ છે અને મોક્ષ આપવો એ વિષ્ણુના ગુણ–સ્વભાવનું લક્ષણ છે. શિવજી તામ ગુણ (પ્રકૃતિ) ધરાવે છે. તેથી નિજ પ્રકૃતિ અનુસાર તેઓ પોતાના રાજસ–તામસ ગુણવાળા ભક્તોને સાત્વિક સ્વભાવવાળા બનાવે ત્યારે જ તેઓ તેમને મોક્ષ આપી શકે. અને એ પ્રમાણે કરવું તે તેમના પ્રકૃતિ–ગુણ–સ્વભાવથી વિરુદ્ધનું કાર્ય છે.

એ જ રીતે વિષ્ણુ સાત્વિક ગુણ પ્રકૃત્તિ ધરાવે છે. આથી નિજ પ્રકૃતિ

અનુસાર તેઓ પોતાના સાત્વિક સ્વભાવવાળા વૈષ્ણવ ભક્તોને, રાજસ કે તામસ સ્વભાવવાળા બનાવે ત્યારે તેઓ તેમને ભોગ આપી શકે. તેમ કરવું તે તેમને માટે નિજ સ્વભાવથી વિરુદ્ધનું કામ છે. તેથી લોકવ્યવહારમાં જોશો તો બહુ ઓછા સાત્વિક વિષ્ણુ ભક્તો ધનવાન હશે. અને જે ધનવાન હશે તે સામાન્ય રીતે લક્ષ્મી ભક્ત હશે. કેવળ વિષ્ણુપ્રિયા લક્ષ્મીજીના સંદર્ભે તેઓ વિષ્ણુ ભક્ત કહેવાતા હશે.

હવે જો એવું માનવામાં આવે કે શિવ માત્ર ભોગ આપવા જ સમર્થ છે. મોક્ષ આપવા નહીં અને વિષ્ણુ માત્ર મોક્ષ આપવા જ સમર્થ છે, ભોગ આપવા નહીં – તો એવી માન્યા સર્વથા નિરાધાર છે. એ પ્રમાણે માનવું એનો અર્થ એવો થાય કે તેઓ ઈશ્વર હોવા છતાં તેમના ઈશ્વરપણામાં થોડીક ન્યૂનતા છે. એવું હરગીઝ નથી. તેઓ પૂર્ણ પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપો છે. તેઓ ઈશ્વર જ છે. તેથી તેઓ પૂર્ણ છે. તેમનામાં કશી ન્યૂનતા સંભવી જ ન શકે. તો પછી એનો અર્થ એવો કરવાનો કે શિવ મોક્ષ આપી શકે છે પરંતુ સાધારણ રીતે તેઓ મોક્ષ આપતા નથી. ભોગ જ આપે છે. અને વિષ્ણુ ભોગ આપી શકે છે. પરંતુ તેઓ સાધારણ રીતે ભોગ આપતા નથી, મોક્ષ જ આપે છે. અર્થાત બન્ને બ્રહ્મ સ્વરૂપો-શિવ અને વિષ્ણુ-ભોગ અને મોક્ષ બન્ને આપવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવે છે.

અહીં એક શંકા ઊભી થાય છે. અને તે એ કે શિવ પોતે ભોગ ભોગવતા નથી અને નિજ ભક્તોને ભોગ આપે છે. તો શું ભોગ અધમ વસ્તુ છે. શું તે ઉત્તમ નથી ? જો ભોગ ઉત્તમ હોય તો શિવ પોતે શા માટે તે ભોગવતા નથી ? અને જો ભોગ અધમ હોય તો તેઓ નિજ ભક્તોને એવી અધમ વસ્તુ (ભોગ) શા માટે આપે છે ?

આ શંકાનું સમાધાન શોધવું મુશ્કેલ તો છે પરંતુ ન જ શોધી શકાય તેવું નથી; શિવજી પ્રલય કરવાની શક્તિથી યુક્ત છે. જો તેઓ પોતાની એ પ્રલય કરવાની શક્તિને ક્ષણભર માટે પણ દૂર કરે તો જગતનો નાશ થઈ જાય. એ શક્તિના પ્રતિક રૂપે તેઓ કંઠમાં કાલકૂટ, ગળામાં સર્પ, શરીર ઉપર ભસ્મ આદિ ધારણ કરે છે. અને અન્ય બધા ભોગોનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ નિજ ભક્તોને તો તેઓ સરળતાથી તે બધા ભોગો આપી દે છે. ભોગ, સ્વરૂપે અધમ નથી. જે

રીતે, જે ભાવથી ભોગ ભોગવવામાં આવે તે રીત કે તે ભાવ અનુસાર, ભોગ, ઉત્તમ કે અધમ બને છે. લૌકિક ભોગ અનુસાર, ભોગ અધમ હોઈ શકે છે; અલૌકિક ભોગ તો ફલનામ્ મધ્યે પ્રવિશતિ – ફલ મધ્ય પ્રવેશેલ છે. તેથી ભોગ મળે પછી તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરો તો તે ઉત્તમ ભોગ; નહીંતર અધમ.

અને વિષ્ણુ નિજ ભક્તોને ભોગ આપતા નથી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ભોગ ભોગવવાની રીતમાં દોષ કે ગુણ રહેલો છે. ભોગનો સંબંધ લક્ષ્મીજી સાથે છે. લક્ષ્મીજીના સંબંધથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને મદ થતાં વિનિપાત થાય છે. ભગવાને ભા. ૧૦-૧૧ માં કહ્યું છે કે ''ભગવાન પોતાના અપકવ સમજવાળા ભક્તોને સંપત્તિ, સત્તા, રાજ્ય કે ઐશ્વર્ય આપતા નથી; કારણ કે તેઓ ધનિકને ધનના મદથી થતો નિપાત પોતે જુએ છે.

ભાગવતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે ''સુદામા બ્રાહ્મણ દીનતાથી પ્રભુ પાસે માગે છે કે, ''પ્રભુ ! જન્મોજન્મમાં મને ભગવદ્ ભક્તિ મળે.'' પરંતુ તે (સુદામા) પરિપૂર્ણ સમજવાળો ભક્ત (અજાચકવ્રત ધરાવતો) હતો. તેમની પત્ની પણ એવી જ ભક્ત હતી. આથી પ્રભુએ તેને સંપત્તિ આપી અને વિચાર્યું કે આ જન્મમાં મેં એને સંપત્તિ આપી, તેવી સંપત્તિ જો તેને બીજા જન્મમાં મળશે તો કદાચ તેનાથી તેની ભક્તિના માર્ગમાં અડચણ ઊભી થશે. તેથી હવેના જન્મમાં તેને સંપત્તિ આપવી નથી. જો તેની પાસે સંપત્તિ હશે તો તે ભગવદ્ ભક્તોનો સંગ નહીં કરે. અને સત્સંગ કર્યા વિના જીવનો નિસ્તાર નથી.

આ રીતે, એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને ભોગ અને મોક્ષ આપી શકે છે. તેમ કરવામાં ભક્તિમાર્ગીય કોઈ ક્ષતિ નથી. તેમ છતાં જે સાચા ભક્તો છે તે તો ભોગ અને મોક્ષ બન્નેનો સ્વીકાર કરતા નથી.

બાલબોધ ગ્રંથનાં ચાર પ્રકારના જીવ વિચારીત મોક્ષનું નિરૂપણ કર્યું છે – એ બધા મોક્ષ લૌકિક પ્રકારના છે. એટલા માટે તો ભક્તિમાર્ગમાં એ ચારે પ્રકારના મોક્ષ લૌકિક પ્રકારના છે. એટલા માટે તો ભક્તિ માર્ગમાં એ ચારે પ્રકારના મોક્ષનો સ્વીકાર વૈષ્ણવો દ્વારા થતો નથી.

તો પછી શંકા એવી થાય છે કે જો ભક્તિમાર્ગમાં મોક્ષનો સ્વીકાર ન હોય તો શ્રીમદાચાર્યચરણે બાલબોધમાં તેનું પ્રતિપાદન શા માટે કર્યું ? તેના

પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે ''જો કે ભક્તિમાર્ગમાં ભોગ કે મોક્ષ બેમાંથી કોઈનું પણ ગ્રહણ નથી, તેમ છતાં કવચિત જે ભક્તિમાર્ગીય જીવને એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા થાય તેને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો એ બતાવવા માટે જ અહીં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં સ્પષ્ટ સંકેત તો કર્યો જ છે કે મોક્ષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. પુષ્ટિ ભક્તોને તો 'નિત્ય ઓચ્છવ, નિત્ય કીર્તન, નિરખવો નંદ કુમાર રે' એ જ ઇચ્છનિય (શ્રેય અને પ્રેય બન્ને) છે. બાલબોધ ગ્રંથના ભાવને સમજી લેનાર પુષ્ટિ જીવ ભૂલથી પણ એવા લૌકિક મોક્ષ (ચતુર્થ પુરુષાર્થ)ની કામના ન કરે.

સાધારણ નિયમ પ્રમાણે શિવજી ભોગ અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે. તેમ છતાં, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, આ નિયમને અપવાદ છે. એ અપવાદની રજૂઆત શ્રીગુરુદેવે સહેતુક કરી છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે-

અપવાદ રૂપે શિવજી અને વિષ્ણુ પોતપોતાના (અતિપ્રિયાય) - પ્રીતિપાત્ર ભક્તોને, કોઈક વખતેજ (કવચિત) મોક્ષ અને ભોગ આપે છે. એ રીતે શિવજી દ્વારા મોક્ષ અને વિષ્ણુ દ્વારા ભોગ આપવામાં આવે ત્યારે તેના વડે જીવનું જે તે બ્રહ્મ સ્વરૂપની સાથે તદીયત્વ (તેનાપણુ) અને તદાશ્રય (તેનો આશ્રય) સિદ્ધ થાય છે.

એનો અર્થ તો એ થયો કે તદીયત્વ અને તદાશ્રય દ્વારા ભક્તના અતિપ્રિયત્વનું માપ નીકળી શકે છે. અને એવા નિજ ભક્તને કે જે તેમને અતિપ્રિય હોય તેને તેઓ નિજ ભોગ્ય-પદાર્થ (પોતાને ભોગવવાની વસ્તુ) પણ આપે છે. જેમ કે મહાદેવજીએ બાણ અને મયદાનવને મોક્ષ આપ્યો છે અને વિષ્ણુએ ઉપરિચર વસુને ભોગ આપ્યો છે. તેથી સાબિત થાય છે કે કોઇક વખતે જ (અપવાદ રૂપે જ) તેઓ પોતાને અતિપ્રિય હોય તેવા ભક્તને સ્વભોગ્ય વસ્તુ આપે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી, શિવ અને વિષ્ણુમાં ભોગ અને મોક્ષ બન્ને આપવાની શક્તિ છે એવું સાબિત થાય છે.

પરંતુ સાધારણ નિયમમાં અપવાદ કરીને શિવજી મોક્ષ આપે અને વિષ્ણુ ભોગ આપે તો તેમ કરવા તેઓ સમર્થ તો છે જ. પરંતુ તેમ કરવાથી તેમને શ્રમ પહોંચે છે. શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે - દ્વિતિયાર્થે મહાચ્છ્રમ: - એટલે કે બીજું કરવાથી તેમને મહાન શ્રમ પહોંચે છે. એ પ્રમાણે શ્રમ પહોંચવાનું

કારણ એ બતાવ્યું છે તે -

જીવ માત્ર સ્વભાવથી દુષ્ટ (દોષવાળો) છે. તે સ્વભાવથી દુષ્ટ છે. સ્વરૂપથી દુષ્ટ નથી. તેથી એવું અન્યથા ફલ (શિવ દ્વારા મોક્ષ અને વિષ્ણુ દ્વારા ભોગ) આપવા માટે પ્રભુએ જીવનો સ્વભાવ બદલવો પડે છે. તે બદલવામાં તેમને શ્રમ પડે છે. પરંતુ તે બદલી તો શકે જ છે. ભગવાન પોતે નિજ ભક્તના સ્વભાવને બદલીને તેને અન્યથા ફળ આપવા શક્તિમાન છે એવું તેનાથી સાબિત થાય છે.

નોંધ : ઉપર કહ્યું કે જીવા: સ્વભાવતો દુષ્ટા: ।

એ બાબતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે; પરંતુ તે સ્વરૂપથી દુષ્ટ નથી. સ્વરૂપથી તો તે ભગવદ્ અંશ છે. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે - મમૈવાંશો જીવ લોકે.

જીવને સ્વભાવથી દુષ્ટ શા માટે કહેવામાં આવે છે ? તે વિષે સમજાવતાં એક એવું કહેવામાં આવે છે કે જીવનો એક માત્ર ધર્મ છે ભગવદ્ દાસ પણાથી સદા ભગવદ્ સેવા કરવી તે. પરંતુ દોષથી ભરેલો હોઈ, તે જીવ ભગવદ્ સેવાકરતો નથી. તેથી તે દુષ્ટ છે. તેની એ દુષ્ટતા દૂર કરવા માટે તેણે શ્રવણ કીર્તનાદિ ભક્તિ કરવી. તેમ કરતાં તેનો સ્વભાવગત દોષ દૂર થશે. ભજન, કીર્તન, સત્સંગ, ભક્તિ આદિ પ્રભુને અતિપ્રિય થવા માટેનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

પછી આપશ્રી એવી આજ્ઞા કરે છે કે - પ્રેમ્ણા સર્વં કાર્યં હિ સિધ્યતિ- એટલે કે

શ્રીભાગવત આદિનું શ્રવણ અને ભજન-કીર્તન આદિ સાધનો, પ્રયોજતાં, જીવના બધાં દોષ મટી જશે અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેના હૃદયમાં ભગવદ્ પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમથી જીવનાં આ લોક અને પરલોકનાં કરવા જેવાં બધાં યોગ્ય કાર્યો સિદ્ધ થશે.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જીવ સદા સર્વદા શ્રવણ કીર્તન આદિ કરે તો તેનામાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. અને તે પ્રેમ વડે તેને તદીયત્વ અને તદાશ્રય સિદ્ધ થાય.

પ્રભુને જ અને એક માત્ર પ્રભુને જ પ્રેમ કરનાર જીવ પોતાના આત્મા સહિત (આત્મન સહ) પોતાના અહમ્ અને મમ્‌ના બધા પદાર્થો (દેહ,

ઈન્દ્રિયાદિ અહમ્‌ના પદાર્થો અને પત્ની, પુત્રી, ગૃહ, ધન આદિ મમતાના પદાર્થો) નું સમર્પણ પ્રભુને કરશે. તેથી તેનું હું (અહમ્) અને મારું (મમ્) દૂર થશે અને માત્ર 'તું' અને 'તારું' જ બાકી રહેશે. અને એ રીતે તે પ્રભુનો બની રહેશે. આથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે સમર્પણ વડે જીવને નિશ્ચયપણે તદીયત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અને કદાચ સમર્પણમાં કંઈક કસર રહી જાય તો પણ તેને ઓછામાં ઓછું તદાશ્રય (તેનો આશ્રય) તો મળે જ છે.

આપણે કહીએ છીએ ફલાણાભાઈ તદીય છે પ્રશ્ન એ છે કે તદીય કો'ને કહેવાય ? અને જો તેને તદીય કહેનાર તો એવા તદીય બનવા માટે આપણે શું કરવું ?

તદીપણાને સમજાવતાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવે આત્મ સહિત જે બધુ પોતાનું મનાતું હોય તે બધુ પ્રભુને નિવેદન કરી દેવું અને મનમાં એવો વિચાર કરવો કે હવે હું નથી કે મારું કશું નથી. જે કાંઇ છે તે તું છે અને તારું (પ્રભુનું) છે. હું પણ તારો છું; તારો દાસ છું. મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે મારી પાસે કરાવેલ સમર્પણનો અંગીકાર મારા ઈષ્ટદેવ કૃષ્ણે કર્યો છે. તેથી હવે હું તેનો (કૃષ્ણનો) બન્યો છું. આનું નામ તદીયત્વની પ્રાપ્તિ.

આ તો નરી હકીકત છે. મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે અવિદ્યા જનિત મારું અજ્ઞાન દૂર કરીને મને સમજાવ્યું છે કે જે બધી વસ્તુઓને હું મારી સમજતો હતો તે બધી વાસ્તવમાં તો પ્રભુની જ છે. એ વાસ્તવિકતા સમજીને મેં મારી કહેવાતી એ બધી વસ્તુઓ, તે બધી પ્રભુની હોવાથી, ''ત્વદીય વસ્તુ ગોવિંદ તુભ્યમેવ સમર્પય એવા ભાવથી મેં પ્રભુને સમર્પી દીધી છે. હવે 'હું' એ 'હું' નથી રહ્યો. અને 'હું' જ ન રહેવાથી કોઈ વસ્તુ હુંની (મારી) નથી રહી: હે પ્રભુ, હવે માત્ર તુજ રહ્યો છે. તેથી સઘળું તારું છે. એમાંથી કશું મારું નથી જ નથી. આવો ભાવ મનમાં સ્થિરતાથી સ્થાપીને પ્રભુને કહેવું (નિવેદન કરવું) કે દાસોઽહમ્ કૃષ્ણ તવાસ્મિ । આ રીતે વાણી વર્તન, સ્વભાવ અને પ્રકૃતિથી પ્રભુના બની રહેવું તેનું નામ તદીયત્વ. ભાઈ મારા ! તદીયત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. ભગવાન મારું વરણ કરશે ત્યારે એવું તદીયત્વ મને પ્રાપ્ત થશે.

એક બીજી શંકા છે ! અને તે એકે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદ્ અનુગ્રહ દ્વારા જ બધાનું નિયંત્રણ થાય છે. તો પછી જીવને થયેલ તદીયત્વની પ્રાપ્તિ, જીવ દ્વારા

કરાયેલ સમર્પણથી (જીવનો પ્રયત્ન) થાય છે કે ભગવદ્ અનુગ્રહથી થાય છે ? આ શંકાનું સમાધાન બહુ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પ્રભુનું ભજન-કીર્તન-શ્રવણ આદિ કરવાં એ જીવનો આવશ્યક ધર્મ છે. એ ધર્મ બજાવવો એ કાંઈ જીવે વિશેષ કરીને કરેલ પુરુષાર્થ ન કહેવાય. જીવ પોતાનો એ ધર્મ (શ્રવણ, કીર્તન કરવાનો) બજાવશે તો ભગવદ્ અનુગ્રહથી, તેનામાં આત્મનિવેદન કરવાની ભાવના જાગશે. અને આત્મનિવેદન કરીને તે તદીયત્વ પામશે. આ રીતે પણ, તદીયત્વની પ્રાપ્તિ, ભગવદ્ અનુગ્રહ દ્વારા થઈ કહેવાય. શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું જ છે કે અનુગ્રહ: પુષ્ટિમાર્ગ નિયામક ઈતિ સ્થિતિ:

માની લો કે કોઈ જીવે નિવેદન (સમર્પણ) ન કર્યું. અને માત્ર ભગવદાશ્રય જ કર્યો (તદાશ્રય) તો તેવા જીવની શી ગતિ થશે ?

ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. કેવળ ભગવદાશ્રય કરનાર મર્યાદા જીવો છે. અને ભગવદાશ્રય કરીને પછી નિવેદન કરનાર પુષ્ટિ જીવો છે. બન્ને પ્રકારના જીવો પ્રભુને શરણે ગયેલ ભક્તો છે. તેથી જ ભક્ત માત્ર તદાશ્રય જ કરે (શરણ સ્વીકારે) તેની પણ ઉત્તમ ગતિ જ થાય. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે, ''હે અર્જુન ! મારો આશ્રય કરીને કદાચિત કોઈ પાપી પ્રાણી પણ મારા શરણે આવે તો તે અને તેવા બીજા સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ પણ ઉત્તમ ગતિ અવશ્ય પામે છે. અને તેને સાધનરૂપ ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને એ જ એની ઉત્તમ ગતિ.''

પરંતુ કેવલ તદાશ્રયથી ફલરૂપ ભક્તિ (જેમાં સાધન અને સાધ્ય (ફલ) એક જ હોય તેવી ભક્તિ) પ્રાપ્ત થતી નથી. ફલરૂપ હકિકત તો તદીયત્વ (સમર્પણ) દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

અંતે શ્રીવલ્લભ કહે છે કે તદાશ્રય અને તદીયત્વને સમજીને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવે માત્ર બે જ સાધનો કરવાના છે - (૧) પોતાના વર્ણાશ્રય ધર્મનું આચરણ કરવું અને (૨) શ્રીઆચાર્યજીની શરણાગતિ સાધવી.

શ્રીદેવકીનંદનજી લખે છે કે તદાશ્રય અને તદીયત્વને સમજવા માટે જીવે પોતાના ગુરુદેવ (આચાર્ય શ્રીવલ્લભ) ને શરણે જવું. અને તેની સાથોસાથ સ્વધર્મ (નિજ વર્ણાશ્રમ ધર્મ)નું આચરણ પણ કરવું. તેમ કરતાં તેવા જીવ ઉપર ગુરુદેવની કૃપા થશે અને તે જીવને તદાશ્રય અને તદીયત્વનું સ્વરૂપ સમજાઈ જશે. તે સમજાઈ જતાં, તેના હૃદયમાં સમર્પણ કરવાની વૃત્તિ જાગશે.

અને ગુરુદેવ કૃપા કરીને તેને નિવેદન કરાવશે. નિવેદન થતાં, ભગવદ્ કૃપાથી જીવને તદીયત્વ અને તદાશ્રય પ્રાપ્ત થશે.

ઉપર કરેલ વિવેચનનું તાત્પર્ય એ છે કે ચાહે પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ દ્વારા મળતાં ફળમાં મુખ્ય ફળ તો મોક્ષ છે. અને એ મોક્ષ એટલે જ ભગવદ્ પ્રાપ્તિ. તે પ્રાપ્ત કરવાનાં પ્રાથમિક સાધનો, શ્રવણ કીર્તન આદિ છે. પરંતુ અંતિમ સાધન તો ભગવદ્ અનુગ્રહ જ છે. જીવ ભજન, કીર્તન, દીનતા-પૂર્વક ભક્તિ આદિ બધુ કરે પરંતુ જ્યાં સુધી કૃપા કરીને પ્રભુ જીવનું વરણ ન કરે ત્યાં સુધી તેને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ ન થાય. શ્રુતિમાં કહ્યું છે, "યમેવૈષ વૃણુ તે તન લભ્ય" એટલે કે ભગવાન જે જીવનું વરણ (પસંદગી) કરે તે જીવને તે પોતે (ભગવાન) લભ્ય છે. તેથી વરણ સિવાય ભગવદ્ પ્રાપ્તિનું કોઈ સાધન નથી એવું કહીએ તો ખોટું નથી. બીજાં બધાં સાધનોને ભગવદ્ પ્રાપ્તિ કરવા માટેનાં સહાયક સાધનો કહેવાય. ઇન્દ્રના કોપથી વ્રજને બચાવવા માટે ગોવર્ધનને ઊંચક્યો હતો કૃષ્ણે. પરંતુ તેમ કરવામાં તેમને સહાય કરી હતી તેમના ગોપ મિત્રોએ. તેઓએ પોતાની લાકડી વડે ટેકો આપ્યો હતો. અને એ રીતે ટેકો આપીને તેમણે તો સાચે જ સંતોષ અનુભવ્યો હતો. આપણે જીવો પણ ભજન-કીર્તન કરીને એવો સંતોષ અનુભવીએ કે તદીયત્વની પ્રાપ્તિ રૂપી ગોવર્ધન ધારણ કરવાના કાર્યમાં અમે ભજન-કીર્તન રૂપી ટેકો આપ્યો છે. પ્રભુ એ ટેકાની કિંમત બહુ ભારે આંકશે એ નક્કી છે. વસ્તુતઃ ભગવદ્ અનુગ્રહ વડે જ તદીયત્વ (એટલે કે મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં જીવે ભજન-કીર્તન કદી ન છોડવા - અને વિચારવું કે મેં કરેલ ભજન-કીર્તન વડે જ મને તદીયત્વ પ્રાપ્ત થયું છે - સાચે જ ભાઈ -

દિલકો ખુશ રખને કે લિયે યહ ખયાલ અચ્છા હૈ । તેમ છતાં, સદા માટે યાદ રાખો કે ભગવદ્ પ્રાપ્તિ સાધનથી થતી નથી. તે તો વરણથી જ શક્ય બને છે. નિઃસાધન જીવનું ભગવાન વરણ કરે છે. અને પોતે પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે.

આ છે પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાંત.

- જયશ્રીકૃષ્ણ

★★★

પઞ્ચપદ્યાનિ

શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્તમાનસા રતિવર્જિતાઃ ।
અનિર્વૃત્તા લોકવેદે મુખ્યાસ્તે શ્રવણોત્સુકાઃ ॥૧॥
વિક્લિન્નમનસો યે તુ ભગવત્સ્મૃતિવિહ્વલાઃ ।
અર્થૈકનિષ્ઠાસ્તે ચાપિ મધ્યમાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥૨॥
નિઃસન્દિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વં સર્વભાવેન યે વિદુઃ ।
તે ત્વાવેશાત્તુ વિકલા નિરોધાદ્વા ન ચાન્યથા ॥૩॥
પૂર્ણભાવેન પૂર્ણાર્થા કદાચિન્ન તુ સર્વદા ।
અન્યાસક્તાસ્તુ યે કેચિદધમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૪॥
અનન્યમનસો મર્ત્યા ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિષુ ।
દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃમન્ત્ર કર્મપ્રકારતઃ ॥૫॥

॥ ઈતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિતાનિ પંચપદ્યાનિ સંપૂર્ણાનિ ॥

પંચપદ્યાનિ

શ્રીમદાચાર્યચરણે પોતાના લઘુ ગ્રંથ જલભેદમાં, વીસ પ્રકારના વક્તાઓના (ભાવોના) લક્ષણો બતાવી, સર્વોત્તમ વક્તાઓ એટલે કે પરમ ભગવદીય વક્તાઓમાં પણ પ્રભુની એવા સાતથી વધુ ભગવદીયોનાં નામો ગણી બતાવ્યાં છે. આપશ્રીએ એવી આજ્ઞા પણ કરી છે કે સંગ કરવો તો એવા પૂર્ણ ભગવદીયોનો જ કરવો. આપશ્રીએ નવરત્નમ્‌માં સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે 'નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈ:'' એટલે કે હંમેશા તાદૃશીજનોની સાથે (પૂર્ણ ભગવદીયોની સાથે) રહીને, આત્મનિવેદનનું સ્મરણ અવશ્ય કરવું.

આપણે કદાચ એવા તાદૃશીજનોને ન ઓળખી શકીએ એટલા માટે જલભેદના ચૌદમાં શ્લોકમાં એવા પૂર્ણ ભગવદીયોનાં નામ પણ આપશ્રીએ ગણાવ્યાં છે - યથા શેષ, વ્યાસ, હનુમાનજી, જડભરત, નારદ, મૈત્રેય આદિ. અને પછીના શ્લોકમાં તેમનાં લક્ષણોનું વર્ણન પણ કર્યું છે. તે સમયે આપશ્રીએ એવી આજ્ઞા પણ કરી છે કે એવા પૂર્ણ ભગવદીયોની વાણી 'અમૃત બિંદુ' સમાન છે. ભગવાન જ્યારે નિજ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે પોતાના ભગવદીય ભક્તોની વાણી દ્વારા, તેઓ, નિજ ભક્તોના કાનમાં, ભગવદીય ભક્તોની વાણી રૂપી અમૃતબિંદુ રેડે છે. એવાં અમૃતબિંદુઓનું કાન દ્વારા પાન કરવાથી એટલે કે તેમનું આસ્વાદન કરવાથી, ભગવદ્ સંબંધી સ્વરૂપાત્મક અથવા લીલાત્મક આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેવા ભક્તોનો પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ થાય છે.

આ બાબત સમજાવ્યા પછી આપશ્રીએ કૃપા કરીને, જલભેદના પૂરક ગ્રંથ તરીકે શ્રીપંચપદ્યઃ નામે લઘુ ગ્રંથ આપણને આપ્યો છે.

પંચપદ્યાનિમાં માત્ર પાંચ શ્લોક જ છે, જે તેના નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અને ચતુઃશ્લોકીમાં માત્ર ચાર શ્લોક છે; આ બન્ને ગ્રંથ અન્ય ચૌદ ગ્રંથોની અપેક્ષાએ નાના (લઘુ) હોવા છતાં, તેમનું મહત્વ ષોડશ ગ્રંથોમાંના અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથ કરતાં ઓછું નથી. ઘણા વૈષ્ણવો તો આ બંન્ને ગ્રંથોને કંઠસ્થ કરી લે છે. કારણ કે તે બન્નેમાં, શ્રીમદાચાર્યચરણે, ગાગરમાં સાગર ભરવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે.

ચતુઃશ્લોકીમાં ભક્તિમાર્ગીય ચાર અલૌકિક પુરુષાર્થો-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભક્તના આ ચારેય પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપ, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપના દર્શન માત્રથી થાય છે. ભગવદ્ સ્વરૂપાનંદને પામવો એ ભગવદીયનો ધર્મ છે, અર્થ છે, કામ છે અને મોક્ષ પણ એ જ છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ એ હકીકત, ચાર શ્લોકના આ નાના ગ્રંથમાં કહી છે.

તેવું જ પંચપદ્યાનિ ગ્રંથનું છે. જલભેદમાં વક્તાઓના વીસ પ્રકારો ગણાવ્યા છે. વક્તાઓની પસંદગી કરવામાં સાવધાન રહેવા સુચવ્યું છે. નિમ્ન (હીન) ભાવવાળા વક્તાની સાથેના સંપર્કથી અને તેની વાણી સાંભળવાથી લાભ કરતા નુકસાન વધુ થાય; મુક્તિ નહીં પરંતુ બંધન મળવાની તકો વધુ છે એવી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે. તેથી, ભગવદીય ગુણો સાંભળવાની ઈચ્છાવાળા વૈષ્ણવોએ, ઉત્તમ ભગવદીય ભક્તોને શોધી કાઢીને તેમનો સંપર્ક સાધી, તેમની સાથે બેસી, આત્મનિવેદન યાદ કરવાની આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે.

પરંતુ સાંભળવું અને સંભળાવવું એ બન્ને કાર્યમાં બે પક્ષની જરૂર રહે છે. એક સાંભળનાર અને બીજો સંભળાવનાર. વાંચવું અને મનન કરવું (કીર્તન કરવું) એ કાર્યમાં એક જ પક્ષ હોય તો ચાલે; એકથી વિશેષ હોય તો વિશેષ આનંદ આવે. પરંતુ તેમાં બીજા પક્ષની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહેતી નથી. જ્યારે સાંભળવામાં અને સંભળાવવામાં, બીજા પક્ષની આવશ્યકતા અનિવાર્યપણે રહે છે. તેથી જલભેદમાં વક્તા વિશે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું; પછી તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે, પંચપદ્યમાં શ્રોતા તરીકે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાંભળવા, સંભળાવવાના કાર્યમાં એક પક્ષે વક્તા હોય તો બીજા પક્ષે શ્રોતા હોવો જ જોઈએ.

જ્યાં વક્તા હોય ત્યાં શ્રોતા હોવા જોઈએ અને જ્યાં શ્રોતા હોય ત્યાં વક્તા પણ હોવા જોઈએ. વક્તા કેવા હોય અને તેમના ભાવ પ્રમાણે તેઓ કેવી, સારી, માઠી કે મિશ્ર, અસર શ્રોતા ઉપર પાડે છે તે આપણે જલભેદમાં જાણ્યું. હવે શ્રોતા કેવા હોય તે બાબત સમજવાનો પ્રયાસ આપણે પંચપદ્યમાં કરીશું.

વક્તા એક હોય છે; પરંતુ તેની વાણીને અનેક શ્રોતાઓ સાંભળે છે.

બધા શ્રોતાઓ એક સાથે સમૂહમાં બેઠેલા હોય છે. તેમ છતાં તે બધા એક સરખા હોય છે. એવું માનવાની ભૂલ કદાપિ ન કરશો, શ્રોતાઓ પણ પોતપોતાના ભાવ પ્રમાણે, જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. કેટલાક શ્રોતાઓનાં હૃદય પત્થર જેવા કઠણ હોય તો કેટલાક શ્રોતાઓના હૃદય મીણ જેવા કોમળ હોય છે. પત્થર હૃદય ઉપર વક્તાની વાણી કોતરાતાં વાર લાગે. પત્થર ન પીગળે. વક્તાની વાણીને જો તેના ઉપર કોતરવી હોય તો ટાંકણું લઈને તેના ઉપર હથોડીના ઘા કરીને તે વાણી તેના ઉપર કોતરી શકાય. પરંતુ મીણ જેવા હૃદયવાળા શ્રોતાઓ ઉપર વક્તાની વાણી કોતરાઇ જાય છે. તેમનાં હૃદય પીગળી જતાં વક્તાની વાણીની છાપ તેના ઉપર અંકિત થઈ જાય છે.

વળી દરેક શ્રોતા, માત્ર તેજ ભાવને વધુ ગ્રહણ કરે છે જે ભાવ તેને પ્રિય હોય. જગતમાં કનક, કાન્તા અને કીર્તિની કામનાવાળા મનુષ્યો અપરંપાર છે. તેમની પાસે એ ત્રણેની પ્રાપ્તિની વાતો કરો તો તેઓ તેને બહુ ધ્યાનથી સાંભળશે. અને વક્તાની વાણીને વખાણશે. પરંતુ, તેમની પાસે ભક્તિ ભાવ કે ભગવદ્ ગુણગાનવાદની વાત કરશો તો તેની અસર તેમના હૃદય ઉપર પથ્થર ઉપર પાણી જેવી પડશે. તેમનું હૃદય કોરું જ રહેશે. તેથી ઊલટું ભક્તિ ભાવથી (પ્રેમ ભાવથી) ભરેલ શ્રોતાના કોમળ હૃદય ઉપર ભગવદીયની વાણી સચોટ અસર ઉપજાવશે. કનક, કાન્તા અને કીર્તિની કથા સાંભળતા તે કંટાળી જશે.

આ રીતે, શ્રોતાઓ પોતાના મનના ભાવ પ્રમાણે વક્તાની વાણી ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ આ લઘુગ્રંથ પંચપદ્યમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે, માત્ર એવા શ્રોતાની વાત કહી છે જેનો સંબંધ ભગવદ્ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ આદિથી ભરેલી વાણી સાથે હોય. એવા શ્રોતાઓ પણ ઘણા હોય છે. પરંતુ એક ભગવદીયની વાણીની અસર તેમના હૃદય ઉપર જેવી પડે છે અને તેમના હૃદયનો ભાવ જેવો હોય છે, તેના આધારે શ્રીમદચાર્યચરણે શ્રોતાઓના ચાર પ્રકાર ગણાવ્યા છે.

પંચપદ્યના પ્રથમ શ્લોકમાં, 'પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતા' નાં લક્ષણો, બીજા શ્લોકમાં, મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતાના લક્ષણો, ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં મર્યાદા અધમ શ્રોતાનાં લક્ષણો અને પાંચમાં શ્લોકમાં મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતાનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રોતાઓના અનેક પ્રકારો હોવા છતાં, આ ચાર પ્રકારના શ્રોતાઓના જ

શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રોતા તરીકે માન્ય રાખ્યા છે. અન્ય જીવો સાંભળે છે તો ખરા, પરંતુ તેઓ શ્રોતા નથી. કારણ કે તેઓ જે કાંઈ સાંભળે છે તેની કોઈપણ પ્રકારની અસર તેમનાં મન, હૃદય, વાણી કે વર્તન ઉપર પડતી નથી. આથી માત્ર આ ચાર પ્રકારના શ્રોતાઓનાં જ લક્ષણો આપણે સમજી લેવાની જરૂર છે.

પરંતુ યાદ રાખો કે એ ચાર પ્રકારના શ્રોતાઓનાં લક્ષણો જાણી લીધા પછી, તમે મેળવેલ એ જ્ઞાનની કસોટી ઉપર, શ્રોતા તરીકેનાં તમારાં પોતાનાં લક્ષણોને તમારે ચકાસી લેવાનાં છે. તેમ કરતાં જો તમે મર્યાદા અધમ શ્રોતાની કક્ષામાં આવો તો તમે તમારી જાતને ભાગ્યશાળી માનજો. કારણ કે જો તમે તે કક્ષામાં હશો તો તેનાથી આગળ વધીને મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતા અને તેથી પણ આગળ વધીને મર્યાદા ઉત્તમ કે પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાની કક્ષાએ તમે પહોંચી શકશો. પરંતુ કસોટી બરાબર કરજો. ચકાસણી બહુ કાળજીપૂર્વક કરજો. ઉપલક કસોટી વડે નિર્ણય બાંધી ન લેશો.

શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રોતાઓના ચાર પ્રકાર ગણાવે છે :-

(૧) પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતા (૨) મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતા
(૩) મર્યાદા અધમ શ્રોતા (૪) મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતા

(૧) <u>પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતા :</u> પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાનાં ત્રણ પ્રધાન લક્ષણો આપશ્રીએ બતાવ્યાં છે. (અ) શ્રીકૃષ્ણ રસ વિક્ષિપ્ત માનસાઃ (બ) અનિર્વૃતા લોકવેદે અને (ક) શ્રવણોત્સુકાઃ

(અ) <u>શ્રીકૃષ્ણ રસવિક્ષિપ્ત માનસાઃ</u> એટલે કે શ્રીકૃષ્ણના ભજનાનંદ રૂપી રસમાં ડૂબીને જેનું મન સદાનંદ પ્રાપ્ત કરી રહ્યું છે તેવા શ્રોતાઓ. શ્રીકૃષ્ણના ભજનનો આનંદ લૌકિક ઇન્દ્રિયજનિત આનંદ કરતા જુદો છે; તેનાથી અનેક ઘણો ઉત્તમ અને સ્થાયી છે. તે આનંદનો અનુભવ તો જેણે કર્યો હોય તે જાણે. એ રસનો આનંદ તો કોઈ શુકદેવ કે કોઈ શંકર જાતિ અથવા કોઈ મીરાં કે કોઈ નરસિંહ અથવા કોઈ સૂરદાસ કે કોઈ પરમાનંદદાસ જેવા વીરલાજ જાણે. ખાખરની ખિસકોલી સાકરનો સ્વાદ ન જાણે. ભજનાનંદ તો માણ્યો સૂરદાસે અને તેમણે કહ્યું – એકો પલ યહ સુખ (આનંદ) કહા ભયો સત કલ્પ જીયે. કૃષ્ણ પ્રાકટયના ત્રીજા દિવસે, કૃષ્ણ દર્શનની ઘેલછાથી ગ્રસ્ત એવા ભગવાન શંકર ગોકુલની ગલીઓમાં ભમતા હતા. ત્યાંથી તેઓ નંદાલયમાં ગયા. કૃષ્ણ દર્શનની લાલસા

વ્યક્ત કરી. જશોદાજીએ ના પાડી. કૃષ્ણે રુદન કર્યું. અંતે માતાજીએ બાલકૃષ્ણને શિવજીના હાથમાં મૂક્યા. સ્વરૂપાનંદ પામી શંકર ભાન ભૂલ્યા. નાચવા લાગ્યા. તાંડવ નૃત્ય કર્યું. આવો છે એ ભજનાનંદ.

જે જીવો લૌકિક આનંદ (વિષયાનંદ)માં ડૂબેલા છે તેમને એવા ભજનાનંદનો ખ્યાલ કેવી રીતે આવે ? પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતા તે છે કે જે શ્રીકૃષ્ણના ભજનાનંદ (સ્વરૂપાનંદ) ને માણીને (જાણીને નહીં ; ભજનાનંદ માણવાની વસ્તુ છે) તેમાં નિમગ્ન થઈ ગયો હોય; તેમાં ડૂબી ગયો હોય અને જેનું મન તેના વડે ભરાઈ ગયું હોય.

પરંતુ આટલાથી બસ નથી. શ્રીકૃષ્ણ રસમાં મન વિક્ષિપ્ત થાય તેનું પરિણામ શું આવે ? તે જીવ રતિ વર્જિતા થઈ જાય. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે રતિ પામેલ તો જીવની અન્ય વિષયોમાંથી રતિ વર્જિત (દૂર) થઈ જાય. અમૃતનો સ્વાદ લેનાર માણસ, અન્ય કોઇ પદાર્થોમાંનો સ્વાદ માણવા કદી તૈયાર ન થાય. તે રતિ વર્જિતા બની જાય. કૃષ્ણરસમાં રતિ અને તે સિવાયના અન્ય તમામ પદાર્થોમાં વિરતિ (રતિનો સદંતર અભાવ) - એ છે પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાનું લક્ષણ.

(બ) <u>અનિવૃત્તા લોકવેદે :</u> એટલે કે લોક અને વેદમાં આનંદ વગરના. આવા લોકોને કોઈ લૌકિક કે વૈદિક ફળ મેળવવાની ઈચ્છા હોતી નથી. તેથી તેમને લૌકિક કે વૈદિક વિષયો બાબત કશું પણ સાંભળવામાં પ્રીતિ હોતી નથી. તેઓ સાંભળવા ઈચ્છે છે માત્ર ભગવદ્ ગુણાનુવાદ. અને તે સાંભળીને તેઓ કેવું ફળ પામવા ઈચ્છે છે તે જાણો છો ? તે તો નિષ્કામ ભાવે સાંભળનાર શ્રોતા છે. તેથી તે કેવળ ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ રૂપી ફળ મેળવવા ઈચ્છે છે. શ્રીકૃષ્ણના ભજનનો આનંદ એ એમનું સાધન છે અને એ જ એમનું ફળ છે.

(ક) <u>શ્રવણોત્સુકા:</u> એટલે કે શ્રવણ કરવામાં ઘણા ઉત્સાહવાળા. શ્રવણ કરવું એ પણ એક સિદ્ધિ છે. હરકોઈ માણસ સાંભળી શકતો હશે પરંતુ તે શ્રવણ કરી શકે છે એવું ન કહેવાય. કારણ કે શ્રવણ એકાગ્ર ચિત્તે કરી શકાય. શ્રવણ કરતાં તેનું મન અનેક સ્થળે ભટકતું હોય તો, તેણે શ્રવણ કર્યું એમ ન કહેવાય. ભગવદીય (વકતા) ભજન કરે કે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરે અને શ્રોતા જો તે સાંભળવા ઉત્સુક ન હોય તો એટલે કે જો તેનું મન અન્ય

વિષયોમાં રમતું હોય તો તેણે વકતાના શબ્દોનું શ્રવણ કર્યું એવું ન કહેવાય.

આ રીતે પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાનાં ત્રણ લક્ષણો છે.

(૧) શ્રીકૃષ્ણના ભજનાનંદમાં ડૂબેલા મનવાળો - શ્રીકૃષ્ણ રસ વિક્ષિપ્ત માનસ વાળો; પરિણામે અન્ય વિષયોમાં રતિ ન હોય તેવો - રતિ વર્જિતા.

(૨) લૌકિક કે વૈદિકત વિષયોમાં જેનો આનંદ નથી એવો -અનિવૃતા લોકવેદે.

(૩) ભગવદ્ ભજન સાંભળવામાં અતિશય ઉત્સાહવાળો - શ્રવણોત્સુકા: લોકવેદે.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં ભક્તના પ્રભુ પ્રત્યેના ભાવની ત્રણ અવસ્થાઓ બતાવી છે - (૧) પ્રેમ (૨) આસક્તિ અને (૩) વ્યસન. જે માણસ કૃષ્ણ-રસ-વિક્ષિપ્ત-માનસ છે. એટલે કે શ્રીકૃષ્ણના ભજન રસમાં ડૂબેલો છે. તે પ્રેમદશા વટાવીને આસક્તિની દશાએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે. ત્યાં પહોંચીને તે શીઘ્ર વ્યસન દશાએ પહોંચી જશે. તે આસક્તિની દશાએ પહોંચવા આવેલ છે તેથી તેનો લૌકિક વૈદિક ભાવ નષ્ટ થઈ ગયો છે. હવે તેને શ્રીકૃષ્ણની આસક્તિ એટલે કે ખેંચાણ છે; લૌકિક-વૈદિકની આસક્તિ (ખેંચાણ) રહ્યું નથી. વળી તે, તેની કૃષ્ણના ભજનાનંદને પામવાની ઉત્સુકતાની ઉત્કટતાને કારણે, વ્યસન દશાએ જરૂર પહોંચશે. બહુ જલદી પહોંચશે. પછી તો તે રાજા આશકરણની વ્યસન દશાએ પહોંચી જશે. ટૂંકમાં શ્રીકૃષ્ણ રસ વિક્ષિપ્ત માનસવાળો શ્રોતા, વ્યસન દશા તરફ ગતિ કરી રહ્યો હોઇ તે ભગવદ્ ગુણગાનના શ્રવણ માટે બહુ આતુર રહે છે. આવો શ્રોતા, કથા શ્રવણમાં, મુખ્ય શ્રોતા તરીકે ગણાય છે.

(૨) <u>મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતા</u>નાં ચાર લક્ષણો આપશ્રીએ બતાવ્યા છે. (૧) વિકિલન્ન માનસઃ (૨) ભગવત્સ્મૃતિ વિહવલાઃ (૩) અર્થૈક નિષ્ઠાઃ અને (૪) શ્રવણોત્સુકાઃ

(૧) <u>વિકિલન્ન માનસા:</u> એટલે કે જેનું મન વિશેષે કરીને કોમળ છે; આર્દ્ર છે; જલદીથી દ્રવી જાય છે, એવા મનવાળો શ્રોતા. અગ્નિની આંચ લાગતાં મીણ તરત જ પીગળે; લોઢું ન પીગળે. લોઢાને અગ્નિની આંચ લાગતાં, પીગળવાને બદલે તે ગરમ થાય; અને બીજાને દઝાડે. તેને પીગળાવવા માટે

બહુ તીવ્ર તાપ જોઈએ.

વિકિલન્ન મનસઃ શ્રોતા એવો શ્રોતા છે જે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળે છે. તે સાંભળીને તેનું હૃદય પ્રેમ વિહ્વળ બની જાય છે. તેની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ કે વિરહાશ્રુ વહેવા માંડે છે. વિદુરજી એવા વિકિલન્ન મનસઃ શ્રોતા છે. મૈત્રેયજી તેમને શ્રીકૃષ્ણની લીલાકથા સંભળાવે છે. તે સાંભળીને, પ્રેમાતિરેકથી, તેમના હૃદયમાં ડૂમો ભરાઇ આવે છે. તેઓ ભાવવિભોર બની જાય છે. દેહનું ભાન સાન ભૂલી જાય છે.

(૨) <u>ભગવત્સ્મૃતિ વિહ્વલાઃ</u> એટલે કે ભગવાનનું સ્મરણ થતા માત્રથી જ દેહનું ભાન-સાન ભૂલી જનાર. તે 'કૃષ્ણ' નામ સાંભળે અને દેહભાન ભૂલે એવી તેની મનોદશા થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ લીલાનો સંકેત માત્ર થતાંમાં જ મહાપ્રભુ ચૈતન્ય તથા મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભ પોતાના દેહાનુસંધાન વિસરી જતા હતા. વિહ્વળ બનીને, વિરહકાતર બનીને તેઓ બેભાન થઈ પૃથ્વી પર પડી જતા હતા.

(૩) <u>અર્થૈક નિષ્ઠાઃ</u> અર્થ એટલે ચાર પુરુષાર્થોમાંથી કેવળ અર્થ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાની નિષ્ઠા નહીં. પરંતુ એ ચારેય લૌકિક પુરુષાર્થો – ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવામાં જેની નિષ્ઠા અથવા જેનું પ્રયોજન છે એવા શ્રોતા. એવા શ્રોતા બધી રીતે ઉત્તમ છે. પરંતુ અર્થ નિષ્ઠાને કારણે તે મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતા ગણાયા છે.

(૪) <u>શ્રવણોત્સુકાઃ</u> આવા શ્રોતાઓની નિષ્ઠા અર્થ પ્રાપ્તિમાં જરૂર હોય છે; તેમ છતાં તેઓ ભગવદ્ ગુણાનુવાદના શ્રવણ માટે ઉત્સાહવાળા હોય છે. જ્યાં જ્યાં ભગવદ્ ગુણાનુવાદ થતા હોય ત્યાં તે સાંભળવા માટે તે દોડી જાય છે. એટલું જ નહીં ચિત્ત ચોટાડીને તે શ્રવણ કરે છે.

પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતા અને મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. છતાં બન્નેમાં સ્પષ્ટપણે ભેદ છે. મુખ્ય શ્રોતાનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ડૂબી ગયું હોય છે. અને તે તેમાં સદાકાળ ડૂબેલું રહે છે. જ્યારે મધ્યમ શ્રોતાનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ચોટી જાય છે. જરૂર; પરંતુ તે તેમાં સદાકાળ ચોટી રહેતું નથી. અને તેનું હૃદય કોમળ જરૂર હોય છે; પરંતુ જ્યારે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ થતા હોય ત્યારે તે સાંભળીને તેના મન ઉપર તેની ઘણી ઉત્તમ અસર થાય, અન્યથા નહીં; એટલી

હદે જ તેનું હૃદય કોમળ હોય છે.

મુખ્ય શ્રોતા ભગવદ્ રસમાં કાયમ વિહ્વલ રહે છે. તે પોતાનું ભાન-સાન ગુમાવી બેઠેલો જ હોય છે– રાજા આશકરણની માફક. પરંતુ મધ્યમ શ્રોતા તો જ્યારે અંતઃકરણમાં ભગવદ્‌ભાવની સ્મૃતિ જાગે ત્યારે જ વિહ્વળ મનવાલો બને છે. અને તત્પુરતું તે ભગવદ્ રસમાં ડૂબેલો રહે છે.

મુખ્ય શ્રોતા અનાસક્ત ભાવથી, કશી પણ કામના સિવાય, નિષ્પ્રયોજન રીતે, ભગવદ્ ગુણગાનનું શ્રવણ કરવામાં આસક્તિ રહે છે. પરંતુ મધ્યમ શ્રોતા વૈદિક કે લૌકિક નિષ્ઠા રાખીને ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળે છે. જ્યારે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ થતા હોય ત્યારે તે કોઇપણ પ્રકારની લૌકિક કામના રાખીને તેનું શ્રવણ કરવાની શરૂઆત કરે છે. અલબત્ત આગળ જતાં, ચિત્ત દ્રવિત થતાં, તેની શ્રવણ નિષ્ઠા વધે છે. પછી તો તે પોતાના ચિત્તને તેમાં ડૂબાડીને અને હૃદયને તેમાં નિમગ્ન કરીને શ્રવણ કરે છે.

આ રીતે મુખ્ય શ્રોતા કરતાં, મધ્યમ શ્રોતા ઘણી નીચી કક્ષાનો શ્રોતા છે.

(૩) <u>મર્યાદા અધમ શ્રોતા</u>નાં ચાર લક્ષણો છે :–

(૧) યે નિસંદિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વમ્ સર્વભાવેન વિદુઃ એટલે કે જે નિઃસંદેહ કૃષ્ણના મૂળ તત્ત્વને સર્વભાવ વડે જાણનાર છે. તેનામાં કૃષ્ણ તત્ત્વનું જ્ઞાન છે. તે જાણે છે કે કૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, સદાનંદ અને અગણિતાનંદ પ્રભુ છે. એટલે કે તેણે કૃષ્ણતત્ત્વનું જાણ્યું છે સારી રીતે પરંતુ હજુ સુધી માણ્યું નથી.

(૨) તે આવેશાત તુ વિકલાઃ વા નિરોધાત તુ વિકલાઃ ચ અન્યથા ન એવા છે. એટલે કે કૃષ્ણતત્ત્વને માણવાની દિશામાં તે પગલું માંડી રહ્યો છે. તેથી કાંતો આવેશ આવવાથી અથવા ક્યારેક ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવાથી અથવા બન્ને ભાવ સાથે આવે (આવેશ અને નિરોધ) ત્યારે તે આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે. આ બે ભાવ સિવાયના કોઈપણ માર્ગે તેનામાં વિકળતા આવતી નથી. અને આ બે ભાવ પણ કાયમી હોતા નથી. પરિણામે તેની વિકળતા કાયમી હોતી નથી.

તેનામાં કૃષ્ણનો આવેશ સદાકાળ હોતો નથી. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે

છે કે, 'વિષયાક્રાન્ત દેહનામ નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ' વિષયથી આક્રાન્ત દેહમાન શ્રીહરિનો આવેશ થતો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે તેના દેહમાં વિષયો ભરેલા છે. ક્યારેક શ્રવણ, કીર્તન કે ચિંતન આદિ કરવાને કારણે તેના હૃદયમાંથી થોડાક સમય માટે વિષયો દૂર થાય, ત્યારે તે સ્થળે કૃષ્ણનો આવેશ થઈ જાય. અથવા મનનો નિરોધ થઈ જાય. એટલે કે વિષયોમાંથી વિરક્તિ અને પ્રભુમાં આસક્તિ થાય. આ રીતે જો તેનામાં ક્યારેક કૃષ્ણનો આવેશ થાય અથવા તેના મનનો નિરોધ થાય ત્યારે તે કૃષ્ણ પ્રેમથી વિકલતા અનુભવે છે; તેની એ વિકલતા કાયમી નથી. ક્યારેક ક્યારેક તે આવી જાય છે. પરંતુ ક્યારેક આવે તો પણ ભલે, પરંતુ આવે તો છે ને ?

શુષ્ક જ્ઞાનીને આવી વિકલતા ન આવે. અને જેનામાં તે આવે તે શુષ્ક જ્ઞાની ન હોય. તે જ્ઞાની ભક્ત હોય. આ છે મર્યાદા અધમ શ્રોતાનું બીજું લક્ષણ.

(૩) પૂર્ણ ભાવેન પૂર્ણાર્થા કદાચ્ચિન્ન તુ સર્વદા એટલે કે ક્યારેક (હંમેશા માટે નહીં) તે પૂર્ણ ભાવથી પૂર્ણ અર્થવાળા (અનાસક્ત) બની જતા હોય છે. પરંતુ સદાકાળ માટે તેવા હોતા નથી. પૂર્ણાર્થા એટલે કે જેણે પોતાનો અર્થ પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત કરી લીધો છે તેવા. અહીં અર્થ એટલે પુરુષાર્થ. એટલે જેણે પોતાના બધા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરી લીધા છે તેવા અને તેથી અનાસક્ત. હવે તેને કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો બાકી રહેતો નથી. તે પૂર્ણ અર્થ, પૂર્ણ કામ બની ગયો છે. પરંતુ તેની આવી અવસ્થા (અનાસકતા બની રહેવાની) થોડા સમય માટે જ રહે છે. - હંમેશા માટે નહીં. તેથી જેમ તેની વિકલતા તેના ભક્તિ ભાવને પ્રકટ કરે છે તેમ (તેવી રીતે) તેની અનાસક્તિ પણ તેના ભક્તિ ભાવને પ્રકટ કરે છે. આથી સંપૂર્ણપણે તે કૃષ્ણ સ્વરૂપનો જાણકાર જ્ઞાની હોવા છતાં તેનામાં ક્યારેક ક્યારેક ભક્તિ ભાવ આવી જાય છે. તે સમયે તે વિકલ બની જાય છે. અને તે સમયે તે અનાસક્ત પણ બની જાય છે. આમ તે જ્ઞાની ભક્ત હોઈ તેને મર્યાદામાર્ગીય અધમ શ્રોતા ગણવામાં આવ્યો છે. અધમ એટલા માટે કે તે હજુ કાયમી ભક્તિ ભાવ ધરાવતો નથી.

(૪) અન્યસક્તાસ્તુ યે કે ચિત્ - એટલે કે મોટે ભાગે તો તે કોઈ બીજામાં આસક્ત હોય છે (એટલે કે દેહાદિમાં આસક્ત હોય છે.) મર્યાદા અધમ શ્રોતા

કૃષ્ણ તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોય છે. અને ક્યારેક તે વિકલ હોય છે; ક્યારેક તે અનાસક્ત હોય છે. પરંતુ મોટે ભાગે તો તે પ્રભુ સિવાય બીજા કશામાં એટલે કે દેહ, વિત્ત આદિમાં આસક્ત હોય છે. તેથી તેને અધમ કહ્યો.

તો હવે મર્યાદા મધ્યમ અને મર્યાદા અધમ શ્રોતા વચ્ચે શો તફાવત છે તે જોઈએ.

મધ્યમ શ્રોતાનું મન કાયમ કોમળ હોય છે. તેથી જ્યારે પણ તે પ્રભુનું નામ સાંભળે ત્યારે તે દ્રવી જાય છે. તેથી ઊલટું અધમ શ્રોતાની આસક્તિ વિશેષ કરીને જ્ઞાનમાં હોવાથી તેનું મન જ્ઞાનની જડતાવાળું હોય છે. તેનામાં પ્રેમીની કોમળતા હોતી નથી. જ્ઞાની હોવાથી તે કૃષ્ણ તત્ત્વને સંદેહ રહિત બનીને અને સર્વભાવથી જાણે છે. છતાં તેનું મન કોમળ ન હોવાથી શ્રવણની અસર તેના ઉપર બહુ ઓછી થાય છે. ક્યારેક તેનું મન વિકળ બને અથવા તે અનાસક્ત બને પરંતુ એ તો અપવાદ રૂપ છે. જ્ઞાનની (કોરા જ્ઞાનની) પ્રધાનતા તેના મનમાં હંમેશા બની રહે છે.

ભક્તિ કો'ને કહેવાય ? પહેલાં માહાત્મ્ય જ્ઞાન થાય પછી પ્રભુમાં સુદૃઢ અને સર્વતોધિક સ્નેહ થાય તેનું નામ ભક્તિ. ભક્તિ થવા માટે, આ રીતે, બે વસ્તુની આવશ્યકતા છે. (૧) પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને (૨) પ્રભુમાં સુદૃઢ સ્નેહ (આકસ્મિક અથવા અલ્પ સમય માટેનો સ્નેહ નહીં) શ્રીમદાચાર્યચરણે ભક્તિવર્ધિનીમાં ભક્તિના જે ત્રણ પગથિયાં - પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન - ગણાવ્યાં છે તેના ઉપર પદાર્પણ કરવા માટે પ્રભુના પ્રેમને સુદૃઢ અને સર્વતોધિક બનાવવાની જરૂર છે. તેમ થાય ત્યારે જ ભક્તિ સિદ્ધ થાય.

તે માટે પહેલાં માહાત્મ્ય જ્ઞાનની જરૂર છે. પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માટે જ્ઞાનની બિલકુલ જરૂર નથી એવું કહેવું એ નરી અજ્ઞાનતા છે. પ્રભુના માહાત્મ્યને સમજો અને તેના ઉપર વિચાર કરો. એટલે તેના ઉપર પ્રેમના અંકુર ફૂટશે. પછી પ્રભુના માહાત્મ્યનું વારંવાર શ્રવણ કરવાથી સ્નેહ વધતો જશે અને અંતે તે વ્યસનમાં પરિણમશે. પરંતુ તે માટે તમારે શરૂઆત તો પ્રભુના માહાત્મ્ય જ્ઞાનથી જ કરવી પડશે.

મધ્યમ શ્રોતાનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રેમથી આગળ વધીને તેને આસક્તિ કે વ્યસન તરફ લઈ જતું હોય છે. જ્યારે અધમ શ્રોતાનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન જ તેને

છે કે, 'વિષયાક્રાન્ત દેહનામ નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ' વિષયથી આક્રાન્ત દેહમાન શ્રીહરિનો આવેશ થતો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે તેના દેહમાં વિષયો ભરેલા છે. ક્યારેક શ્રવણ, કીર્તન કે ચિંતન આદિ કરવાને કારણે તેના હૃદયમાંથી થોડાક સમય માટે વિષયો દૂર થાય, ત્યારે તે સ્થળે કૃષ્ણનો આવેશ થઈ જાય. અથવા મનનો નિરોધ થઈ જાય. એટલે કે વિષયોમાંથી વિરક્તિ અને પ્રભુમાં આસક્તિ થાય. આ રીતે જો તેનામાં ક્યારેક કૃષ્ણનો આવેશ થાય અથવા તેના મનનો નિરોધ થાય ત્યારે તે કૃષ્ણ પ્રેમથી વિકલતા અનુભવે છે; તેની એ વિકલતા કાયમી નથી. ક્યારેક ક્યારેક તે આવી જાય છે. પરંતુ ક્યારેક આવે તો પણ ભલે, પરંતુ આવે તો છે ને ?

શુષ્ક જ્ઞાનીને આવી વિકલતા ન આવે. અને જેનામાં તે આવે તે શુષ્ક જ્ઞાની ન હોય. તે જ્ઞાની ભક્ત હોય. આ છે મર્યાદા અધમ શ્રોતાનું બીજું લક્ષણ.

(૩) પૂર્ણ ભાવેન પૂર્ણાર્થા કદાચિચ્ચેન્ન તુ સર્વદા એટલે કે ક્યારેક (હંમેશા માટે નહીં) તે પૂર્ણ ભાવથી પૂર્ણ અર્થવાળા (અનાસક્ત) બની જતા હોય છે. પરંતુ સદાકાળ માટે તેવા હોતા નથી. પૂર્ણાર્થા એટલે કે જેણે પોતાનો અર્થ પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત કરી લીધો છે તેવા. અહીં અર્થ એટલે પુરુષાર્થ. એટલે જેણે પોતાના બધા પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરી લીધા છે તેવા અને તેથી અનાસક્ત. હવે તેને કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો બાકી રહેતો નથી. તે પૂર્ણ અર્થ, પૂર્ણ કામ બની ગયો છે. પરંતુ તેની આવી અવસ્થા (અનાસક્તા બની રહેવાની) થોડા સમય માટે જ રહે છે. – હંમેશા માટે નહીં. તેથી જેમ તેની વિકલતા તેના ભક્તિ ભાવને પ્રકટ કરે છે તેમ (તેવી રીતે) તેની અનાસક્તિ પણ તેના ભક્તિ ભાવને પ્રકટ કરે છે. આથી સંપૂર્ણપણે તે કૃષ્ણ સ્વરૂપનો જાણકાર જ્ઞાની હોવા છતાં તેનામાં ક્યારેક ક્યારેક ભક્તિ ભાવ આવી જાય છે. તે સમયે તે વિકલ બની જાય છે. અને તે સમયે તે અનાસક્ત પણ બની જાય છે. આમ તે જ્ઞાની ભક્ત હોઈ તેને મર્યાદામાર્ગીય અધમ શ્રોતા ગણવામાં આવ્યો છે. અધમ એટલા માટે કે તે હજુ કાયમી ભક્તિ ભાવ ધરાવતો નથી.

(૪) અન્યસક્તાસ્તુ યે કે ચિત્ – એટલે કે મોટે ભાગે તો તે કોઈ બીજામાં આસક્ત હોય છે (એટલે કે દેહાદિમાં આસક્ત હોય છે.) મર્યાદા અધમ શ્રોતા

કૃષ્ણ તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોય છે. અને ક્યારેક તે વિકલ હોય છે; ક્યારેક તે અનાસક્ત હોય છે. પરંતુ મોટે ભાગે તો તે પ્રભુ સિવાય બીજા કશામાં એટલે કે દેહ, વિત્ત આદિમાં આસક્ત હોય છે. તેથી તેને અધમ કહ્યો.

તો હવે મર્યાદા મધ્યમ અને મર્યાદા અધમ શ્રોતા વચ્ચે શો તફાવત છે તે જોઈએ.

મધ્યમ શ્રોતાનું મન કાયમ કોમળ હોય છે. તેથી જ્યારે પણ તે પ્રભુનું નામ સાંભળે ત્યારે તે દ્રવી જાય છે. તેથી ઊલટું અધમ શ્રોતાની આસક્તિ વિશેષ કરીને જ્ઞાનમાં હોવાથી તેનું મન જ્ઞાનની જડતાવાળું હોય છે. તેનામાં પ્રેમીની કોમળતા હોતી નથી. જ્ઞાની હોવાથી તે કૃષ્ણ તત્ત્વને સંદેહ રહિત બનીને અને સર્વભાવથી જાણે છે. છતાં તેનું મન કોમળ ન હોવાથી શ્રવણની અસર તેના ઉપર બહુ ઓછી થાય છે. ક્યારેક તેનું મન વિકળ બને અથવા તે અનાસક્ત બને પરંતુ એ તો અપવાદ રૂપ છે. જ્ઞાનની (કોરા જ્ઞાનની) પ્રધાનતા તેના મનમાં હંમેશા બની રહે છે.

ભક્તિ કો'ને કહેવાય ? પહેલાં માહાત્મ્ય જ્ઞાન થાય પછી પ્રભુમાં સુદૃઢ અને સર્વતોધિક સ્નેહ થાય તેનું નામ ભક્તિ. ભક્તિ થવા માટે, આ રીતે, બે વસ્તુની આવશ્યકતા છે. (૧) પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને (૨) પ્રભુમાં સુદૃઢ સ્નેહ (આકસ્મિક અથવા અલ્પ સમય માટેનો સ્નેહ નહીં) શ્રીમદાચાર્યચરણે ભક્તિવર્ધિનીમાં ભક્તિના જે ત્રણ પગથિયાં – પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન – ગણાવ્યાં છે તેના ઉપર પદાર્પણ કરવા માટે પ્રભુના પ્રેમને સુદૃઢ અને સર્વતોધિક બનાવવાની જરૂર છે. તેમ થાય ત્યારે જ ભક્તિ સિદ્ધ થાય.

તે માટે પહેલાં માહાત્મ્ય જ્ઞાનની જરૂર છે. પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માટે જ્ઞાનની બિલકુલ જરૂર નથી એવું કહેવું એ નરી અજ્ઞાનતા છે. પ્રભુના માહાત્મ્યને સમજો અને તેના ઉપર વિચાર કરો. એટલે તેના ઉપર પ્રેમના અંકુર ફૂટશે. પછી પ્રભુના માહાત્મ્યનું વારંવાર શ્રવણ કરવાથી સ્નેહ વધતો જશે અને અંતે તે વ્યસનમાં પરિણમશે. પરંતુ તે માટે તમારે શરૂઆત તો પ્રભુના માહાત્મ્ય જ્ઞાનથી જ કરવી પડશે.

મધ્યમ શ્રોતાનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રેમથી આગળ વધીને તેને આસક્તિ કે વ્યસન તરફ લઈ જતું હોય છે. જ્યારે અધમ શ્રોતાનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન જ તેને

માટે પર્યાપ્ત બની રહે છે. તેના માહાત્મ્ય જ્ઞાનને કારણે તેના મનમાં પ્રભુ પ્રત્યેના અંકુરો ફૂટે છે. પરંતુ તે પ્રેમ થોડાક સમય માટેનો હોઇ, તેનો એ પ્રભુપ્રેમ આસક્તિ કે વ્યસન તરફ તેને દોરી જતો નથી.

એવો એ અધમ શ્રોતા પોતાના મનમાં પ્રભુની મોટાઈ (મહત્ત્વ) ના ખ્યાલને ધારણ કરીને જ પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજે છે. તેથી ક્યારેક પ્રભુના ગુણાનુવાદને સાંભળીને આવેશમાં આવી જાય છે. અથવા ક્યારેક પ્રભુના ગુણોને સાંભળીને તેનું મન થોડાક સમય માટે લૌકિકમાંથી દૂર થઈને પ્રભુમાં આસક્ત બને છે. એટલે કાં તો આવેશથી અથવા મનના નિરોધ વડે (આસક્તિના ભાવથી) તે પ્રભુપ્રેમની વિકળતા અનુભવે છે. પરંતુ તેનો એ આવેશ દૂધને ગરમ કરવાથી થતા ઉભરા જેવો છે. ગરમી આપવી બંધ કરો એટલે તે ઉભરો શમી જશે. બસ, એવું અધમ શ્રોતા માટે છે. પ્રભુના ગુણાનુવાદ સાંભળવાનું બંધ થયું એટલે તેનો આવેશ કે તેની અનાસક્તિનો ઉભરો શમી જાય છે અને પૂર્વવત તે લૌકિક આસક્તિના કળણમાં ગરક થઈ જાય છે. તેનો એ વેશ કે મનનો નિરોધ ક્ષણિક (થોડા સમય માટેનો) હોય છે; કાયમી કે લાંબા ગાળાનો હોતો નથી. કાયમ માટે તો તેનું મન લૌકિક વૈદિકમાં જ વ્યસ્ત રહે છે. તેની આસક્તિ લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં જ હોય છે; પ્રભુમાં નહીં.

મધ્યમ શ્રોતા માટે તેવું નથી. મધ્યમ શ્રોતા પણ અર્થૈક નિષ્ઠાવાળા હોય છે. તેની નિષ્ઠા પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં હોય છે. પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણપણે એવી લૌકિક અર્થ નિષ્ઠાવાળા હોતા નથી. તેમનું મન કોમળ હોવાથ, જ્યારે જ્યારે ભગવદ્ સ્મૃતિ થાય ત્યારે તેમનું મન વિહ્વળ બની જાય છે. વળી ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળવામાં તેઓ ઉત્સાહવાળા હોય છે. તેથી ઊલટું અધમ શ્રોતાઓ લૌકિક આનંદ આપતા વિષયો વિષે સાંભળવા માટેના ઉત્સાહવાળા હોય છે. ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળવા માટેના ઉત્સાહવાળા હોય છે. ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળવા માટે તેમણે પોતાના મનને પરાણે તૈયાર કરવું પડે છે. તેમ કરવા છતાં પણ તેમનું મન કાંતો ક્ષણિક આવેશ અથવા થોડીક ક્ષણો માટે મનનો નિરોધ જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી વિશેષ કાંઈ નહીં.

(૪) <u>મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતા</u>નાં ત્રણ લક્ષણો શ્રીમદાચાર્યચરણે બતાવ્યાં છે.

(૧) દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તૃ, મંત્ર કર્મ પ્રકારતઃ એટલે કે આ છ વસ્તુઓના

સાધન વડે (સાધન ષટક) તેઓ ભગવદ્ ગુણગાન સાંભળે છે. તેઓ ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળવા માટે સારો દેશ (સ્થળ), સારો સમય (કાલ), કોઈ સારું તીર્થ, કોઈ સારા જાણકાર પાસે પ્રભુનું નામ (મંત્ર) સાંભળવા જતા હોય છે.

(૨) અનન્ય મનસઃ એટલે કે અનન્ય મનવાળા હોય છે. પ્રભુના ગુણગાન સિવાય બીજું કશું ન સાંભળવું અને જે સાંભળવું તે પણ ચિત્તની એકાગ્રતાથી સાંભળવું એવી તેમની શ્રવણની રીત હોય છે. તેઓ એકચિત્તે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ સાંભળે છે. તેથી તેઓ અનન્ય મનવાળા કહેવાય છે. શ્રવણ કરતા તેમનું ચિત્ત બીજી કોઈ જગ્યાએ ભટકતું નથી હોતું.

(૩) મર્ત્યાઃ એટલે કે મરણધર્મ વાળા જીવો.

અહીં મર્ત્ય શબ્દનો અર્થ સમજવો બહુ જરૂરી છે. મર્ત્ય એટલે મરણને પ્રાપ્ત જીવ. જે જન્મે છે તે મરે છે – જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુ – એ ભગવાન કૃષ્ણે ગીતાજીમાં કરેલું કથન છે. તેથી તે ધ્રુવ સત્ય છે. પરંતુ જન્મવું એટલે શું ? જન્મવું એટલે પહેલાં ન હોવું અને પછી અસ્તિત્વમાં આવવું. આ લોકના જીવોથી માંડીને સત્યલોક સુધીના બધા જીવો – માનવ, યક્ષ, ગાંધર્વ, કિન્નર, દેવ, દાનવ, ઈન્દ્ર, બ્રહ્માદિ બધા મહાદેવો પણ મરણને આધિન છે. ચતુઃશ્લોકી ભાગવતમાં ભગવાન કહે છે કે સર્જન (સર્ગલીલા) પહેલાં હું એકલો જ હતો અને મહાપ્રલય પછી હું એકલો જ હોઈશ. તેનો અર્થ એ કે માત્ર પરાત્પર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એકલા જ એવા છે જેનો જન્મ નથી; તેથી તેમનું મૃત્યુ પણ નથી. બાકીના બધા દેવાદિ જીવો પ્રભુની લીલા (સર્ગ) ને કારણે અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેઓ પહેલાં ન હતા. પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અસંખ્ય વર્ષો પછી પ્રલય થતાં તેમનો લય થશે અને તેઓ નહીં હોય. આવું છે અમર ગણાતા દેવોનું જન્મ-મરણનું ચક્ર. દેવો આપણી કલ્પનામાં ન આવે તેટલા દિવસો, વર્ષો, યુગો સુધી જીવતા હોય છે તેથી આપણે મર્ત્ય માનવો તેમને અમર્ત્ય (અમર) માનીએ છીએ. પરંતુ તેઓ અમર નથી. જે અજર હોય તે જ અમર હોઈ શકે. અજર તો કેવર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જ છે. તેથી કહ્યું છે 'કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયમ્' તેથી અહીં મર્ત્ય શબ્દોનો અર્થ છે – ચૌદે લોકના બધા જીવો.

એવા જીવોમાંથી જે જીવો અનન્ય મનસઃ હોય એટલે કે પ્રભુ સિવાય

બીજા કોઈમાં તેમનું મન લાગેલું ન હોય તો તે ઉત્તમ શ્રોતા કહેવાય. તેમનો ભગવદ્ ભાવ અનન્ય હોય છે. એટલે કે ભગવાન સિવાય બીજા કોઈમાં કે કશામાં તેમનો ભાવ હોતો નથી. લૌકિક કે વૈદિક પ્રત્યે તેમની આસક્તિ હોતી નથી. તેમનું મન શુદ્ધ ભગવદ્ ભાવથી સદા ભરેલું હોય છે.

આ તો બહુ ઉત્તમ પ્રકારના શ્રોતા કહેવાય. જો એમ હોય તો તેઓ એટલે કે મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતાઓ અને પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાઓમાં શો ભેદ છે ? તેમનામાં જે ભેદ છે એ બન્ને પ્રકારના શ્રોતાઓના નામની આગળ મૂકેલા એક શબ્દથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પહેલા પ્રકારના શ્રોતાઓ પુષ્ટિ મુખ્ય શ્રોતાઓ છે. અને ચોથા પ્રકારના શ્રોતાઓ મર્યાદા ઉત્તમ શ્રોતાઓ છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ સાધનનો ભેદ છે. મનની વિહ્વળતા, આસક્તિના વિષયો આદિ બધી બાબતો સરખી હોવા છતાં, સાધન રહિત બનીને, નિષ્કામ ભાવે પ્રભુનાં ગુણગાન સાંભળનાર પહેલાં પ્રકારનો શ્રોતા છે. જ્યારે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ (સાધન ષટક) ના સહારે એટલે કે તેમને સાધન બનાવીને અલબત્ત નિષ્કામ ભાવે, પ્રભુનાં ગુણગાન સાંભળનાર ચોથા પ્રકારનો શ્રોતા છે. એ બેમાં નિઃસંદેહ પહેલાં પ્રકારનો શ્રોતા ઉત્તમ શ્રોતા છે.

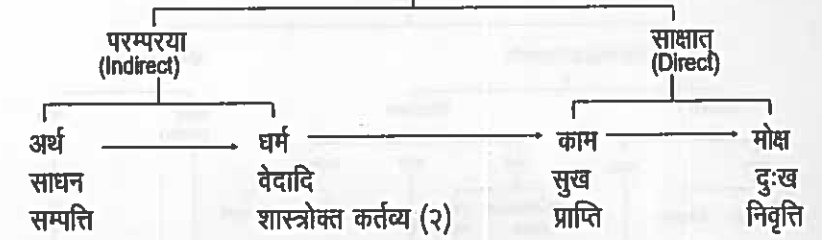
પંચપદ્ય ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે કે તદ્દન હીન એટલે કે અધમ શ્રોતા ગણાવા માટે પણ તે શ્રોતાએ અન્યાશ્રય છોડેલો હોવો જોઈએ. તેણે અનન્યાશ્રય ગ્રહણ કરેલો હોવો જોઈએ. એટલે કે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈપણ દેવદેવીનો આશ્રય તેને ન હોવો જોઈએ. આ એક લક્ષણ તો આ લઘુગ્રંથમાં બતાવેલ ચારે પ્રકારનાં શ્રોતાઓને ગર્ભિત રીતે લાગુ પડે છે. પહેલાં અનન્યાશ્રય અને પછી પોતાનાં એક માત્ર આશ્રય એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણગાન સાંભળવા માટેની જીવની યોગ્યતાના આધારે તેમના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

આ લઘુગ્રંથ વાંચીને, આપણે, શ્રોતા તરીકેની આપણી યોગ્યતા અને પ્રકારનો વિચાર કરવો રહ્યો.

–જય શ્રીકૃષ્ણ.

★★★

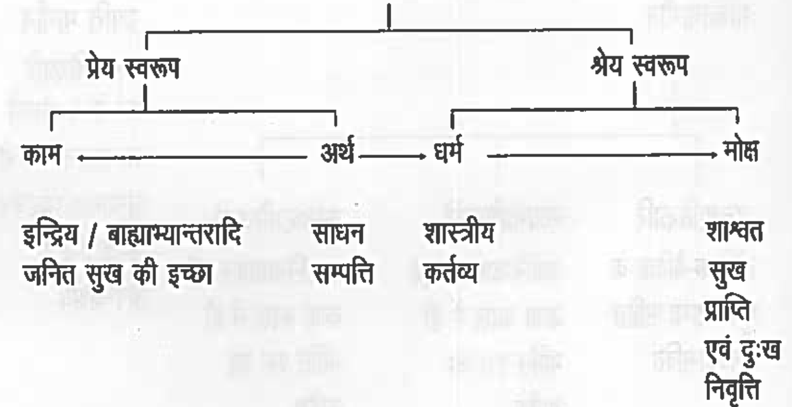
बालबोध — पुरुषार्थ : पुरुष की चाहना

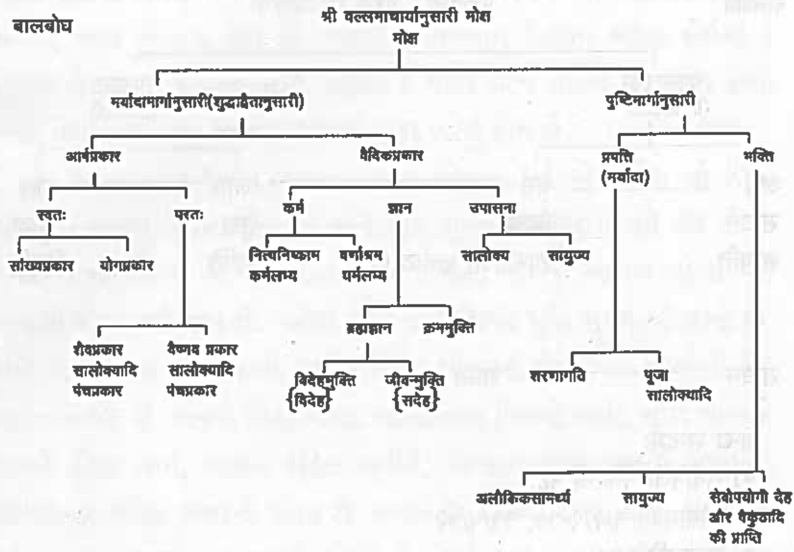
साधन → साध्य

ग्रन्थ सन्दर्भः
१) सर्वनिर्णय निबन्ध १६
श्रीमागवत १/२/९-११, ११/५/१२
२) मनुस्मृति ६/६४
४/१७४
४/२४१
४/२३९

बालबोध — पुरुषार्थ = पुरुष की इच्छा (दुःखनिवृत्ति और सुख प्राप्ति)

* साधन → साध्य

पञ्च पद्यानि
श्रोता के भेद

भक्तिमार्गीय

- **उत्तमाधिकारि** — लोकिक-वैदिक के पूर्ण वैराग्य सहित भगवदासक्ति
- **मध्यमाधिकारि** — अर्थनिष्ठाप्रबल एवं कथा काल में ही भक्ति रस का आवेश
- **कनिष्ठाधिकारि** — शब्दनिष्ठाप्रबल एवं कथा काल में ही भक्ति रस का आवेश

प्रपत्ति मार्गीय

उत्तमाधिकारि
धर्म के ६ अंङ्गो का साधन रूप से अन्याश्रय छोडकर भगवान में ही अनन्याश्रय

Printed Book

Not Published on a regular bases Posted under Post Office guide clause 2.16

प्रति श्री, ______________________

____

____

____

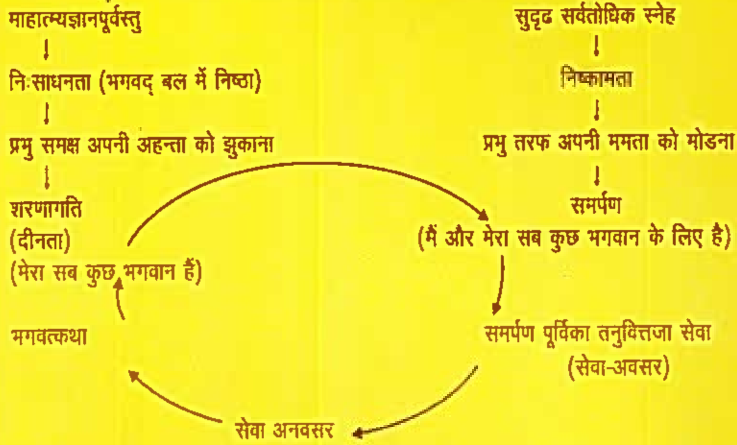
____

पुष्टिभक्ति

पुष्टि = जीव के हित की साधिका है और यह पोषण भगवान के अनुग्रह को कहते है

भक्ति = भगवत्कार्योपयोगिनी पूर्ण कृपा होने पर होती है

भज + क्तिन = सेवा + प्रेम = प्रेमपूर्विका सेवा

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

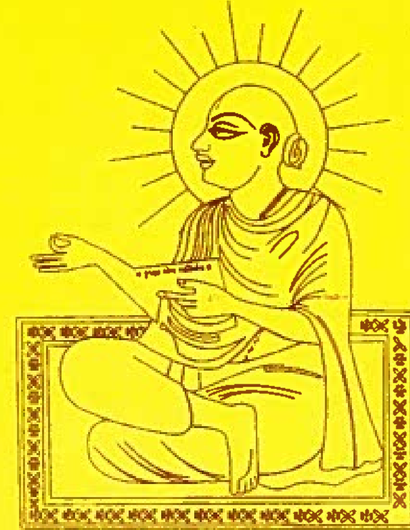
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર

૨૧૪-અમરદીપ કોમ્પલેક્ષ, ૨-રજપૂતપરા, રાજકોટ. મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/૨૨૨૦૦૫૫

ઈત્યેવં કથિતં સર્વં નૈતજ્જ્ઞાને ભ્રમઃ પુનઃ

॥ બાલબોધ ॥

પ્રારંભિક કક્ષાવાળાઓ માટેનું માર્ગદર્શન
શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ અહીંયા ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરુષાર્થનું ટૂંકમાં વર્ણન કર્યું છે અને મોક્ષનું સાંખ્યયોગ અને શૈવ-વૈષ્ણવશાસ્ત્રના દ્રષ્ટિકોણથી વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

અનન્યમનસો મર્ત્યાઃ ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિષુ
દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃ - મન્ત્રકર્મપ્રકાતઃ

॥ પંચપદ્યાનિ ॥

આ ગ્રન્થને આગળના ગ્રન્થ જલભેદ સાથે નજીકથી જોડવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રન્થમાં શ્રીકૃષ્ણના ગુણો લીલા વગેરેના અલગ-અલગ પ્રકારના શ્રોતાનું વર્ણન છે.